

“AGRAPHA” LİTERATÜRÜ VE ZÜHD HADİSLERİ- İNCİL (KANONİK-APOKRİF) İLİŞKİSİ

Özcan Hıdır¹

ÖZ

“İslâm’ın Yahudi-Hıristiyan kökeni teorisi” ile genel olarak bağlantılı olan zühd hadisleri başta olmak üzere, bir kısım hadislerin Hıristiyan kültürü-İncillerden alınıp hadis kaynaklarına adapte edildiğine dair ilk-önemli çalışmalar-iddialar, oryantalistik mesailerin ivme kazandığı XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya konmaya başlanmıştır. Önce “agrapha” olarak nitelenen literatürün bir bölümü olarak İslâm tarihi, kültür tarihi, tabakât, edebiyat, ahlâk-edeb ve hadis kaynaklarında yer alan Hz. İsa’ya ait sözlerin derlenmesi olarak başlayan söz konusu çalışmalar, daha sonra mukayeseli analizlerle zühd hadisleri başta olmak üzere, kudsî hadisler, mucizeler, kısasü’l-enbiyâ, fiten-melâhim-apokaliptik nitelikli hadislere yönelmiş; arka plan bilgilerinden de hareketle, bu alanda pek iddia ortaya konmuştur.

Biz bu çalışmamızda öncelikle ilgili literatürü konuya “giriş” mahiyetinde zikrettikten sonra bilhassa zühd hadislerine yönelik iddialara yer verecek ardından da zühd hadis literatürü içerisinde Hıristiyan kültürü-İnciller ile irtibat abkımından dikkat çeken Abdullah b. Mübârek ve Ahmed b. Hanbel’in Zühd adlı eserleri bağlamında bu iddiaların nelîği-niteliğini tetkik edeceğiz. Son olarak da Abdullah b. Mübârek’in Zühd’ü başta olmak üzere ilk dönem bazı hadis-zühd hadislerine dair kaynaklarda yer alan “Ümmetimin arasında ashâbımın durumu yemekteki tuz gibidir; yemek ancak tuzla iyi olur” hadisi-rivayetini, Matta başta olma üzere kanonik İnciller’de Hz. İsa’nın “Dünyanın tuzu sizsiniz; fakat tuz kokmuşsa, o ne ile tuzlanır?...” mealindeki benzer sözü ile mukayese edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Ahlak, İktisat, Katılım Ekonomisi

¹ Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
İslami İlimler Fakültesi

“Agrapha” Literatürü ve İncillerin Hadislere-Zühd Hadislerine Etkisine Dair Çalışmalar

Hadislerle genelde Kitâb-ı Mukaddes, özelde ise İnciller’i karşılaştıran müstakil çalışmalar, oryantalistik mesailerin ivme kazandığı XIX. Yüzyıl’ın ikinci yarısından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Önceleri genel bir nitelik arz eden ve bazı hadis kaynakları ile bilhassa hadis literatürü dışındaki ahlâk, tarih, tabakât ve kültür tarihine dair kaynaklardaki sözleri derleyip yorumlayan bu çalışmalar, son yıllarda temel hadis kaynaklarında yer alan hadisler ile birebir mukayeselere yerini bırakmıştır. Bu tür söz ve rivayetler kanonik İncillerde veya apokrif-pseudo (uydurma) İnciller ve İslâm kaynaklarında yer almasıyla farklı adlarla da anılmıştır. Bu manada kanonik İncillerde (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) bulunmayan ve genellikle şifahî olarak nakledilen Hz. İsa’ya ait sözleri ihtiva eden çalışmalara Yunanca-Latince olarak “agrappa” denir. Biz burada önce genel anlamda “agrappa literatüründen ziyade onun bir bölümünü teşkil eden İslâm kaynaklarında Hz. İsa’ya nispetle zikredilen sözlere dair literatüre yer verecek; ardından da hadislere-zühd hadislerine Hıristiyan kültürü-İncillerin (kanonik-apokrif) etkisi iddialarına dair çalışmaları zikredeceğiz.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla “agrappa” literatürün ilk örneklerinden biri, D. S. Margoliouth’un 77 adet sözü derlediği “Christ in Islam. Sayings attributed to Christ by Mohammedan writers” adlı çalışması olup daha sonraki çalışmalar genelde bunun üzerine bina olmuştur. Ne var ki çalışmadaki sözlerin 71’i Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) İhyâ’sından derlenmiş, diğerleri de bazı tefsir ve tarih kaynaklarından alınmıştır. Daha sonra 1919’da, aynı zamanda Katolik bir papaz olan İspanyol şarkiyatçı Miguel Asín Palacios (1871-1944) *Logia et agrappa domini Jesu: apud Moslemicos scriptores, asceticos praesertim, usitata* adlı, Hz. İsa’ya ait 225 sözü, elli beş Arapça kaynaktan derlediği bir çalışma ortaya koymuştur. Asín, bu çalışmasını daha sonra kısa yorumlar da ekleyerek Latince’ye tercüme etmiş ve sonrasındaki çalışmalar üzerinde oldukça etkili

olmuştur. Özel mektubunda açıkladığı gibi Asín, bu derlemesindeki sözlerin çoğunun İslâm öncesi sözlü aktarımlara dayandığını söylemiştir.

Margoliouth ve özellikle de Miquel Asín’in çalışmalarına dayanan “agrappa” türü başka bazı araştırmalar da yapılmıştır. Walter Lock’un “Agrappa: sayings of our Lord nor recorded in the Gospels” adlı çalışması Margoliouth’un çalışmasındaki sözlere çok az ilave yapmış ve bu sözleri genel bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Alphonso Mingana’nın “More sayings attributed to Christ” adlı genelde İbn Arabî’nin (ö. 638/1240) kitaplarından derlediği Hz. İsa’ya ait bazı sözleri içeren çalışması ile Emile Besson’un Les logia agrappa: paroles du Christ qui ne se trouvent pas dans les evangiles canoniques çalışması da, özellikle “Le Christ dans la tradition musulmane” adlı Hz. İsa’ya ait veya onun hakkında İslâm kaynaklarındaki 51 sözü içeren ekiyle önemlidir. Ancak eserdeki sözler genelde Margoliouth ve Asín’in çalışmalarındaki sözlerden derlenmiş olduğunu belirtmek gerekir. R. Dunkerley’in “The Muhammadan agrappa” adlı çalışması da bunlardandır. Bu çalışmasında Dunkerley, Asín’in özel mektubunda ileri sürdüğü, derlemesindeki sözlerin çoğunun İslâm öncesi dönemdeki sözlü aktarımlara dayandığı şeklindeki görüşünü eleştirir. Ayrıca sözlerin Barnaba İncili’nden alındığı görüşünü de reddeder. Çalışmanın birinci bölümü Margoliouth’un ikinci bölümü de Asín’in derlemesine dayanır. Yine John C. L. Gibson’un “John the Baptist in Muslim writings” adlı çalışmasını da zikretmek gerekir. Burada Gibson, Asín’in zikrettiği Hz. Yahyâ ile de irtibatlı sözleri-rivayetleri bazı değerlendirmelerle ele almıştır.

Alfred Guillaume’nin The Traditions of Islam adıyla yayımlanan kitabının “Borrowing from Christian Documents and Tradition” başlığı altında İnciller’den ve Hıristiyan kültüründen alındığı ileri sürülen ve genellikle temsillere dair bazı hadislerle yer vermesi hasebiyle bu alandaki önemli çalışmalardandır. Guillaume’nin çalışması ayrıca Asín’in zikrettiği sözlere bazı ilaveler yapmıştır. Rendel Harris’e ait “Sayings of Jesus from Moslem sources” adlı çalışma da,

gerek Asın'ın derlemesindeki sözlerle alakalı değerlendirmeleri gerekse bu sözlerin kökenine dair görüşler içermesi bakımından önemlidir. E. J. Jenkinson'un "Jesus in Moslem Tradition" adlı makalesi ile daha sonra genişleterek kitap haline getirdiği *Unwritten sayings of Jesus* adlı eseri de, önemli bazı tartışmalar bir yana, yine büyük ölçüde Asın'ın derlemesine dayanan çalışmalardır. J. Jeremies'in, "The Saying of Jesus about the bridge" adlı makalesi ile *Unknown Sayings of Jesus* adlı eseri de bu alandaki mühim çalışmalardandır. Yine J. Robson'un *Christ in Islam* adlı eseri de bu meyanda zikretmek gerekir. Bu eserin özellikle 2., 3. ve 4. bölümleri hadisleri, 4. Bölümü ise zühd hadislerini içerir. 5. bölüm Hz. İsa'nın sözleri, 7. bölüm ise Hz. İsa ile alakalı anekdot ve kıssalardır. Eserdeki hadisler-sözler, öncelikle Asın ve Margoliouth'un eserlerindeki sözlere dayanmakla beraber kendisi de bazı ilavelerde bulunmuştur. Diğer taraftan R. Bell'in *The Origins of Islam in its Christian environment* adlı eseri de bu alandaki klasik sayılabilecek oryantalistik çalışmalardandır. Zira eserde tıpkı Guillaume'de olduğu gibi bir bölüm hadislerdeki Hristiyan kültüründen alınmış sözlere ayrılmıştır. Yine G. H. Gwiliam'ın "Sayings (unwritten)" adlı makalesi ile E. Sell ve Margoliouth'a ait "Christ in Mohammedan literature" makalelerini de zikretmek gerekir. K. Grobel'in "Agrapha"sı ve J. H. Ropes'in "Agrapha" adlı makalelerinin yanı sıra C. G. Griffinhoofe'in *The unwritten sayings of Jesus* eseri ve D. Smith'in *Unwritten sayings of our Lord*'una da bu anlamda yer vermek gerekir.

Öte yandan İslâm âlimleri arasında da Hz. İsa'ya ait bilgi, söz ve rivayetler genel-özel anlamda yer veren çalışmalar vardır. İbn Asâkir'in *Tarihü Medîneti Dımeşk'i* içinde Hz. İsa'nın sîret ve sözlerine senetli bilgiler olarak derlediği bölüm özel önem arz eder. Oryantalistik literatürde "Müslüman İncil" diye de nitelenen onun bu çalışmasındaki ilgili bölüm, *Sîretü's-Seyyidi'l-Mesîh* adıyla müstakil olarak da yayımlanmıştır. Öte yandan Arap dünyasındaki Hristiyanlar tarafından da bu meyanda önemli bazı çalışmalar yapılmıştır. Rev. Hanna Mansur tarafından hazırlanan *Akvâlü's-Seyyidi'l-Mesîh inde küttâbi'l-müslimîn* adlı eserini bu

meyanda zikredebiliriz. Ancak bu eser, Asın’ın derlemesinde yer alan sözlere çok az ilave yapmıştır. Ancak Lübnan asıllı bir Hıristiyan tarihçi olan Tarif Khalidi’nin Müslüman Hz. İsa adıyla Türkçe’ye çevrilen kitabı belki de bu anlamda yapılmış en önemli çalışmadır. Eser, girişteki metodolojisine yönelik bazı tartışmaların dışında Hz. İsa’ya ait bazı zühhd, edeb ve ahlâk kitaplarındaki sözlerin serdedilmesi ve bazı sözlerin kısa olarak değerlendirilmesinden ibarettir. Ne var ki kitapta hiç bir surette hadis tekniği açısından sened-metin değerlendirmesi yapılmamış olup tarihçi-kültür tarihçisi bakış açısı hâkimdir. Sözlerin büyük çoğunluğu da hadis kaynakları dışındaki İslâm kaynaklarından alınmıştır. Burada zikretmemiz gereken bir diğer çalışma da Mehdi Muntazır Kaim ve Muhammed Legenhausen’in bazı klasik şii edebiyat, ahlâk ve hadis eserlerinde yer alan Hz. İsa’ya ait 96 sözü derlediği *Jesus Through Shi’ite Narrations* isimli çalışmadır. Buradaki sözlerin önemli bir kısmının Meclisî’nin *Bihâru’l-envâr* adlı hacimli eserinden alınmış olduğunu, kısa bir giriş yazısı dışında sözlerin yorumunun yapılmadığını not etmek gerekir. Ancak eser, Şii kaynaklarında Hz. İsa’ya ait bazı sözleri derlemesi bakımından önemlidir. Yine, ikisi Müslüman ikisi de Hıristiyan olan yazarlar tarafından yapılan *Tarîkatu’t-tahlîli’l-belâğî ve’t-tefsîr* adlı eser de zikredilmelidir.

Wilhelm Koelle’nin 1889 yılında yayımlanan *Mohammed and Mohammedanism* adlı eserinde sîrete dair rivayetler bağlamındaki karşılaştırmaları, W. H. T. Gairdner’in “*Moslem Tradition. The Hadith and the Injil*” adlı makalesi, S. M. Zwemer, *The Moslem Christ: and essay on the life, cahraction and teachings of Jesus Christ according to the Koran and orthodox traditions*’ı ile “*The So-Called Hadith Qudsi*” adlı makalesi, Hıristiyan kültüründen alındığı ileri sürülen hadisleri ele alan oryantalistik literatürün ilklerinden sayılabilir. İsminden de anlaşılacağı üzere Zwemer’in bu makalesinde mukayeseler tamamıyla kudsi hadisler çerçevesinde yapılmıştır. Zwemer’in eserinin III. ve IV. bölümleri Hz. İsa’yı hadisler ışığında ele alması bakımından da önemlidir. Evanjelik bir papaz olan Zwemer’in polemik ve misyonerlik amacı kitapta sezilir. I. Goldziher’in,

“The Hadith and New Testament=Hadis ve Yeni Ahit” adlı Müslim Studies içinde yer alan makalesi ile Türkçe’ye “Hadis Kültüründe Yer Alan İncil Parçaları” adıyla tercüme edilen “Neutestamentliche Elements in der Traditionslitteratur des Islam” adlı makalesi ise, klasik oryantlizmin bu alandaki en önemli araştırmalarıdır. Ancak bu son makaledeki rivayetlerin daha ziyade temel hadis musannefâtı dışındaki kaynaklardan alınmış olduğu belirtilmelidir. James Robson’un “The Material of the Tradition II” başlıklı, tamamıyla olmasa da, kudsî hadisleri temel alan makalesini de bu meyanda zikredebiliriz. Günümüzde özellikle apokaliptik rivayetlere dair çalışmalarda önemli bir oryantlist olan D. Cook’un “The New Testament Citations in the Hadith Literature and the Question of Gospel Tranlations into Arabic” ve “Christians And Christianity in Ḥadīth Works Before 900” adlı makaleleri bu alanda yapılmış en önemli çalışmalardandır. Cook ilk olarak zikredilen makalesinde ayrıca İnciller’in Arapça’ya tercümesine dair analizlere yer verir ki, çalışmamız açısından ayrıca önemlidir. Finlandiya’lı Jaakko Hämeen-Anttila’nın “Sayings recontextualized: Jesus teachings in Islamic tradition” adlı makalesi de bu alandaki önemli çalışmalardandır. Yine İspanyol oryantlist Juan Pedro Monferrer-Sala’nın “An Early Muslim Tradition in the Light of its Christian Environment” adlı makalesi ile Khaleelul Iqbal Mohammed ‘e ait The Jewish and Christian Influences in the Eschatological Imagery of Sahih Muslim adlı master tezi de önemlidir. Yine bu konudaki genel oryantlistik söylemden ayrılarak daha ziyade üslûp açısından meseleyi ele alan N. Robinson’un “Varieties of pronouncement stories in Sahih Muslim: A gospel genre in the hadith literature”i ile Marston Speight’in “A Versatile Mathal: The Man Who Hired Laborers” isimli makalelerini özellikle zikretmek yerinde olur.

Öte yandan Türkiye’de hadislerin geçmiş din ve kültürlerden alınmış unsurları barındırdığını iddia eden araştırmacılar, örneklerini daha ziyade Hıristiyan kutsal kitaplardan verirler. Bu anlamda da Tayyip Okiç’in Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri adlı eseri, Goldziher’in, “The Hadith and New Testament=Hadis

ve Yeni Ahit” adlı makalesi çerçevesinde konuya dair problematiği ve bazı örnekleri ortaya koyması bakımından önemlidir. Nitekim Türkiye’deki araştırmacıların önemli bir kısmı Goldziher ve Tayyip Okiç’in dile getirdiği çerçevede meseleyi ele almışlar ve yer yer de bazı ilavelerde bulunmuşlardır. Bu anlamda da en dikkat çekici çalışmalar, H. Kırbasoğlu’na ait İslam Düşüncesinde Sünnet ve İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi adlı eserleri ile Enbiya Yıldırım’ın Hadiste Metin Tenkidi, Tarihî Süreç, Yeni Yaklaşımlar adlı eseri ile “Kudsî Hadisler Üzerine Genel Bir Değerlendirme” isimli makalesindeki ilgili bölümlerdir. Özcan Hıdır’a ait Yahudi Kültürü ve Hadisler ile Hıristiyan Kültürü ve Hadisler adıyla yayımlanan çalışmalar, hadislerin Yahudi-Hıristiyan kültürü ve kaynaklarıyla ilişkisine dair, ilgili iddialarla birlikte konunun teorik-pratik çerçevesini genişçe ele alan tetkiklerdir. Bülent Malkoç’a ait Kıyamet Alametleri ve Gelecek Haberleri Konusunda Hadislerle Kitab-ı Mukaddes’in Karşılaştırılması adlı master tezi ile Zeynep C. Koçak’a Kudsî Hadis Olarak Bilinen Hadislerin Kutsal Metinler (Tevrat-İncil) ile İlişkisi adlı master tezi de, bu alanda atılmış bir adımdır. Mahmud Ebû Reyeye’nin Advâun ale’s-Sünneti’l-Muhammediyye’si ile Seyyid Salih Ebû Bekir’in el-Advâu’l-Kurâniyye fi’k-tisâhil ehâdisi’l-isrâiliyye ve tathîri’l-Buhârî minhâ kitapları zikredilebilir. Ancak burada zikretmemiz gereken en önemli eserlerden biri, İzziyye Ali Tâhâ’nın Menheciyyetü Cem’i’s-Sünne ve cem’i’l-Enâcil adlı karşılaştırmalı eseridir. Bu eserin özellikle son bölümünde yazar, Kütüb-i sitte musannifleri ile başta sinoptik İncil yazarlarının biyografilerini karşılaştırmış, sahih, hasen, zayıf ve uydurma hadisler ile İncillerdeki bazı sözleri mukayese etmiştir.

1. İnciller-Hıristiyan Kültürünün Hadislere Etkisi İddiaları

İslâm’ın Yahudi-Hıristiyan kökeni teorisi ile genel olarak bağlantılı olan zühhd hadisleri başta olmak üzere, bir kısım hadislerin Hıristiyan kültürü ve İncillerden alınıp hadis kaynaklarına adapte edildiğine dair ilk-önemli iddialar, yukarıda önemli bir kısmına işaret edilen, W. Koelle, S. M. Zwemer, W. H. T. Gairdner, I. Goldziher, M. A. Palacios ve D. S. Margoliouth gibi klasik dönem

oryantalistlerinin konuya dair bazı çalışmalarında görülür. Daha sonra ise M. J. de Goeje, T. Andrea, R. Bell, A. Guillaume ve modern dönemde ise T. Khalidi, Khalil Athamina, S. Schmidtke, D. Cook, C. Melchert, Jaako Hämen-Anttila ve Juan Pedro Monferrer-Sala gibi oryantalistler bu alanda çalışmalara sahiptir. Bu yönde iddialar, son dönemlerde İslâm dünyası ve Türkiye’de de, daha ziyade zühd anlayışı-hadisleri ile Hz. İsa’nın nüzûlü, mehdilik, fitenmelâhim/apokaliptik rivayetler ve kudsî hadisler konularında dillendirildiğini görüyoruz.

İslâm dünyasında ilk defa Tevfik Sıdkî (ö. 1912) tarafından ileri sürülmüş olan bu yöndeki görüş ve iddialar, daha sonra Reşid Rıza (ö. 1935) ve Mahmut Şeltut (ö. 1963) tarafından devam ettirilmiştir. Onlara göre bilhassa “Ka’bü’l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih bu anlamda öncü rol oynamışlardır. Ayrıca Ahmed Emin, Fazlurrahman, Tayyip Okiç, Hasan Hanefî ve Hüseyin Atay, Süleyman Ateş, Hayri Kırbaoğlu Enbiya Yıldırım da, bu yönde görüş ortaya koymuşlardır. Ona göre Yahudi ve Hıristiyan kültüründen etkilenerek hadis kaynaklarına giren hadisler arasında bir bütün olarak mehdî ve Hz. İsa’nın nüzûlüne dair rivayetleri de gösterir. Ona göre bu konulardaki rivayetler özellikle de, Yahudi-Hıristiyan kültüründen -veya daha geniş anlamda İslâm dışı kültür ve kaynaklardan- alınarak hadisleştirilmiş bilgi ve rivayetler olup bunu ispatlayan pek çok çalışma da yapılmıştır. Ona göre bu tür bilgi ve rivayetlerin hadis kaynaklarına intikalinde Müslüman olan Yahudi-Hıristiyanların etkisinin büyük olduğunu, önceki kültürlerini Müslümanlıklarına yansıttıklarını, hatta bilerek, kasıtlı ve art niyetle bunu yaptıklarını; kasıtlı yapmamış olsalar bile, bunun belli ölçüde tabii süreç olduğunun kabul edilen bir süreç olduğunu ileri sürer. Mustafa İslamoğlu da nüzûl-i İsa inancının Zerdüştlük’ten Yahudilik ve Hıristiyanlığa, oradan da İslâm’a geçmiş bir inanç olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla ona göre bu konudaki hadisler de Zerdüştlük-Yahudilik-Hıristiyanlık yoluyla hadis kaynaklarına intikal etmiş olmaktadır. Ayrıca İlyas Çelebi’nin de, “nüzûl-i İsa” inancının İslâm inancına Hıristiyan kültürü etkisiyle girmiş olma ihtimalini dillendirmiştir.

Genel anlamda Hıristiyan kültürünün hadislere etkisi iddiaları ve bu anlamda İnciller’den alınarak hadis kaynaklarına intikal ettiği ileri sürülen önemli sayıda hadislere ve bu olgunun metodolojik (sened-metin) açıdan problemliliği gibi duran bazı yönlerine dair bir çalışma tarafımızdan ayrıca yapılmakta olduğu için burada meseleyi sadece zühd anlayışı ve “kudsî hadisler”, “fiten-melâhim”, “mucizeler”, “mevzû hadisler” ve “kısasü’l-enbiyâ” gibi zühdle alakalı -veya alakası kurulmuş/kolayca kurulabilecek olan- bazı alanlar ve hadisler çerçevesinde ele alacağız. Kaldı ki meselenin zühd hadisleri ve sözü edilen alanlara yönelik irdelenmesi, aslında bir açıdan ilgili genel iddialarla alakalı ipuçları da verecektir.

2. Zühd Anlayışı-Hadislerine Hıristiyan Kültürü Etkisi Tartışmaları

İslâm’daki zühd literatürü ve hadisleri ile Hıristiyan kültüründen etkilendiği öteden buyana ileri sürülse de, özü itibarıyla “ruhbanlık=Hıristiyan monastisizmi” ile İslâm’ın “zühd” anlayışı arasında literal-birebir bir bağlantı kurmak zordur. Ancak, her iki hareketin de kullandığı metot hayata bakış açıları arasında benzerlikler bulunması tabiidir. Bazı yönleri itibarıyla dış etkenlerin tesiri olabilir de, esas olarak İslâm’daki zühd anlayışı, Kur’an ve Sünnet’teki ilgili nasların bir yansımasıdır. Bununla birlikte tarih içerisinde kojonktürel ve lokal olarak Hıristiyan monastisizminin erken dönemdeki zühd anlayışına belli oranda etkisinin olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Buradan hareketle şu da söylenebilir ki, ilk dönem zâhidlerinin önemli bir kısmının aynı zamanda hadis âlimi olmaları Hıristiyan zühd anlayışının veya İncillerdeki bazı söz ve anekdotların özellikle zühd literatürüne etkisinin de yolunu açmıştır. George Makdisi’nin de ifade ettiği gibi, aslında ilk dönem sufiliğinde hadis önemli bir eğitim aracıydı. Ayrıca bu muhaddis-zâhid âlimlerin eserlerinde de Hz. İsa’ya ait sözlerin sıkça nakledildiğini görüyoruz.

İslâm toplumunda Hâricîler, Şîa, Mu‘tezile ve Ehl-i sünnet gibi ekoller içerisinde Hıristiyan kültüründeki bazı anlayışlara benzer şekilde zühdü benimseyen gruplar

daima var olmuştur. Bu gruplar bekkâin (ağlayanlar), tevvâbîn (çokça tövbe edenler), nüssâk (kendilerini Allah'a adayanlar), kussâs (kıssa anlatanlar), vâizîn, şikeftiyye (mağarada inziva halinde yaşayanlar), sâlihîn, fukara, melâmiyyûn gibi isimlerle anılmıştır. Bu tür anlayış ve zühd tezâhürlerinin oluşumunda fetihlerle birlikte Müslümanlarla bir arada yaşayan Hıristiyan ascetik din adamlarının ve Hıristiyan kültürünün etkisi olduğu söylenebilir. Diğer taraftan da özellikle tarih, tabakât, edebiyat-kültür, tasavvuf ve ahlâk kitaplarında doğrudan “Îsâ dedi ki” diye İnciller'den veya diğer Hıristiyan kaynaklarından nakledilen sözlerin özellikle tasavvuf ekolleri içindeki zühd telakkisine hiç tesirinin olmadığını söylemek güçtür. Bu açıdan bakılırsa, aşağıda ayrıca ele alınacağı üzere, Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd'un Zühd'lerinde senedli olarak Hıristiyan kültürü-kaynaklarından nakledilen pek çok rivayet bulunmaktadır. Ancak İbn Asâkir'in Târîhu Medîneti Dimeşk'i bu anlamda çok daha öne çıkar. Zira aşağıda ayrıca bu anlamda ele alınacağı üzere, İbn Asâkir Hz. Îsâ'nın sîretine ayrı bir bölüm ayırmış ve Hz. Îsâ'yı dünyaya önem vermeyen, kadınları yer yer kötüleyen, şahsî temizliklerine dahi önem vermeyen, sosyal hayatın dışında bir “münzevî Hz. Îsâ” portresi ortaya koymuştur. İnciller'de buna benzer ascetik-zühd tutumlarının varlığı aşikârdır.

Öte yandan zühd yönü öne çıkan bazı sahâbî ve tabiîlerin zaman zaman Hıristiyan zâhid ve ruhbanlarla bir araya geldiklerine dair bilgi ve rivayetler de kaynaklarda yer almaktadır. Mesela “Arapların râhibi” olarak nitelenen Basra'lı tabiîlerden olan Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), dağda bir rahip ile buluştuğunu ve ona zühd hayatıyla ilgili sorular sorduğundan bahseder. Yine Mâlik b. Dînâr, Haccâc döneminde kitap temin etmek için bir manastıra girdiğinden bahseder. Bu kitabın niteliği belirtilmese de, kanonik-apokrif İncillerden olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Mâlik b. Dînâr'ın Ali b. Ali er-Rufai'yi “Arapların rahibi” olarak nitelediği de nakledilir. Bu meyanda yine Şam'dan iki rahibin Basra'ya geldikleri ve onlardan birinin diğerine, hayatını Hz. Îsâ'nın (Mesih) hayatı gibi (havarî gibi) gördüğü Hasan el-Basrî'yi ziyaret etmeyi tavsiye ettiği aktarılır. Emevî halifesi

Ömer b. Abdülazîz'in bir râhip gibi yürümeye çalıştığı, kilisede namaz kıldırıldığı, meşhur-bilge bir rahibi manastırdaki odasında ziyaret ettiği ve onlara ibadet ve zühdlerine dair sorular sorduğu anlaşılmaktadır. Esved b. Yezîd en-Nehaî'nin de, "rahipler arasında ibadet etmek gibisi yok" diyerek rahipleri övdüğü ve zühd hayatı sebebiyle bir râhibe benzetildiğinden de kaynaklarda söz edilir. Saîd b. Cübeyr'in de bir rahibin kendisine "Fitne zamanlarında kim Allah'a ibadet eder, kim de tağuta tapar belli olur." Ebû Bekir b. Abdurrahmân b. el-Hâris (ö. 94/712) da, çok namaz kılmasından dolayı "Kureyş rahibi, Medîne'nin râhibi" olarak anıldığı, Uhud'ta genç yaşta şehit edilen Hanzale'nin babası olan Ebû Âmir en-Nu'mân'ın da "er-râhip" olarak anıldığı, rahipler gibi yaşadığı, peygamberin gelişini beklediği, Yahudi hahamlarına gelecek nebînin sıfatlarını sorduğu, Hz. Peygamber gönderilince de hasedinden ona iman etmediği belirtilir. Üveys el-Karnî (ö. 37/657 hakkında bir rivayette "râhibu hâzih'l-ümme=bu ümmetin rahibi" dendiğini de ayrıca kaydetmek gerekir. Yine Hucr b. Adî için de "Râhibu ashâbi Muhammed" dendiği de kaydedilir. Yine Ahmed b. Hanbel ve Süfyân es-Sevrî gibi hadis âlimlerinin, zühd hayatı sebebiyle Hüseyin b. Ali el-Cu'fi'yi rahiplere benzettiği nakledilir. Yedi ünlü zahitten biri olan Âmir b. Abdullah'a yönelik olarak Mâlik b. Dînâr, "Bu ümmetin râhibi" nitelemesinde bulunurdu. Kadınlar için de bu tür nitelemeler kullanılırdı. Mesela ibadete düşkünlüğü sebebiyle Osman b. Sevde'nin annesi "râhibe" diye meşhur olmuştur. Benzer şekilde ilk mutasvıfların manastırlardaki monastik-münzevî rahiplerle olan zühd ve ruhbanlığa dair bu tür konuşma ve anekdotları kaynaklarda aktarılmıştır. Hatta İbrahim b. Edhem'in "Abba Simeon adında bir rahipten Allah hakkında kalbine tesir eden sözler duyduğunu söylediği ve ayrıca kendisine Kitâbü'r-Ruhbân adında bir eser nispet edildiği anlaşılmaktadır. Cüneyd-i Bağdadî'nin ise müridleri ile beraber Tûr-i Sînâ'yı ziyarete gittiği ve orada karşılaştığı bir rahip ile teolojik-ascetik bir konuşma yaptığı, râhibin Müslüman zâhidleri dünyanın gerçek ascetikleri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bunun tersi de söz konusu olmuş ve Hıristiyan monastik ve rahiplerinin de Müslüman zâhidleri överek onları "Hz. İsa'nın dostları/havarîleri" olarak niteledikleri belirtilir. Öte

yandan Müslüman zâhidlerin manastırlara olan ziyaretleri ile Hıristiyan rahip ve monastiklerle olan konuşma-tartışmalarının aynı zamanda tebliğ amaçlı-rahipleri İslâm'a davet ederek Müslüman olmalarını sağlama amaçlı olarak da gerçekleştiği ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır. Nitekim bu tür konuşmaların ardından ihtida eden rahiplerin olduğu aktarılır.

Bütün bunlar, Hıristiyan ascetizmi-monastisizminin, genel olmasa da ferdî plandaki izlerinin İslâm'ın ilk yıllarındaki zühd hayatında etkisinin bulunduğu göstergeleridir. Ne var ki, bu tür bilgi ve rivayetler, aşağıda da yer verileceği üzere, sözü edilen manastır ve rahip ziyaretlerinin Müslüman zâhidler için önemli bir eğitim olduğu, Hıristiyan monastisizminin İslâm'daki zühd anlayışını şekillendirdiğine dair de bazı oryantalistik görüşler bulunmaktadır. Ebû Nuaym'ın Hilye'si ve Dîneverî'nin Kitâbü'l-mücâlese'si başta olmak üzere, bazı zühd-tasavvuf-ahlâk/edeb ve hikmet ile alakalı İslâm kaynaklardaki anekdotlardan hareketle söylenen bu tür iddialar, ferdî plandaki bazı eğilim ve pratiklere yönelik “oryantalistik genelleştirmeler” olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte İslâm'daki zühd hayatıyla ilgili telakkî ve tezâhürlerin, Hıristiyanlık ile bazı benzerlikleri olsa da, esasen temel farklılıklarıyla birlikte özgünlüğe sahip olduğu da bir gerçektir. Bu anlamda Mâlik b. Enes'ten nakledilen “Her ümmetin kendi ruhbanlığı/zühdü vardır; bu ümmetin ruhbanlığı/zühdü ise Allah yolunda cihadtır” hadisini zikretmek, bu farka dair ipucu vermesi bakımından anlamlı olsa gerektir. Nitekim bu tür hadislerin verdiği motivasyonla başta Abdullah b. Mübârek olmak üzere pek çok zâhid-muhaddis fetihlere katılmış, sınır boylarında nöbet tutmuşlardır. Bizans ordusundaki bir Hıristiyan ascetik-rahip tarafından bu Müslüman mücahid-zâhidlerin durumu “gündüzleri aslanlar gibi cihad ederler geceleri ise rahipler gibi ibadet ederler” diye tanımlanmıştır.

Bu itibarla Hıristiyan monastisizmi ve ruhbanlığında olduğu gibi zühd hayatında aşırı gitmek, İslâm'ın temel öğretileri ile çelişir. Mesela Hıristiyan

monastisizmde evlenmeme teşvik edilirken, İslâm’da Müslümanların evlenip çoğalmaları istenir. Hz. Peygamber’in, değişik münasebetlerle açıkça zühd hayatındaki aşırılıklara karşı uyarıda bulunduğu bilinmektedir. Mesela Resûlüllah’ın, imkânı ve gücü yerinde olduğu halde evlenmeyen Akkâf b. Bişr et-Temîmî’ye yönelik şu sözleri dikkat çekicidir: “O halde sen ya şeytanın yanındasın, ya Hıristiyan rahiplerden olursun ya da bizden olursun. O halde bizim yaptığımız gibi yap ve nikâhlan; zira nikâh benim sünnetimdir. Sizin en şerlileriniz (imkânı olduğu halde) bekâr kalanlarınızdır.” Bu söz üzerine Akkâf’ın evlendirilmeyi istediği ve Resûlüllah’ın da onu evlendirdiği nakledilir. Yine Bişr b. Hasasiyye es-Sedûsî’nin hanımı Leylâ’nın iki gün iftar etmeksizin oruç tutmasına kocası Bişr, Hıristiyanların böyle yaptığını ve Hz. Peygamber’in bunu yasakladığını söyleyerek karşı çıkmıştır. S. H. Nasr, evlilikle beraber yürüten, fitrata uygun, hayatın içindeki din anlayışını -tabir yerinde ise- “evli zâhidlerin-rahiplerin demokrasisi” olarak nitelemiştir. Öte yandan Osman Ghada gibi bazı araştırmacılar, hadislerde geçen monastisizm, ruhbanlık ile alakalı, aşağıda da yer verilecek sahâbenin anlayış, yönelim ve uygulamalarına yönelik Hz. Peygamber’in hadislerini, Medine’de ve sahâbe arasında Hıristiyan kültürünün ve özellikle de ascetizm-ruhbanlığın iyi bilindiğine örnek olarak gündeme getirmişlerdir. Bu anlamda Kur’an’a Hıristiyan kültürü etkisinin savunucularından olan Fransız Şarkiyatçı C. Gilliot’un, “Hıristiyanlığın monastisizmi-ascetizmi ile İslâm’ın zühd anlayışı ve pratikleri birbirine denk düşmez; hatta zıtlıklar taşır” görüşünü zikretmek yerinde olacaktır. Yine Christ in Islam and Christianity adlı eserinde N. Robinson da, karşılaştığı Hıristiyan din adamları vasıtasıyla Hz. Peygamber’e herhangi bir Hıristiyan zühdü etkisinden söz etmez. Benzer bir yaklaşım G. Parrinder’in Jesus in the Qur’an adlı eserinde de görülür.

Dolayısıyla Hıristiyanlık’ta ve diğer Hint dinlerinde olduğu gibi dünyadan el etek çekmek, cemiyetten uzaklaşarak sığınağa çekilmek, evlenmemek, tek kelimeyle dünya nimetlerinden yararlanmamak türü “monastisizm” ve “ruhbanlık”

anlayışının İslâm'ın ruhuna yabancı olduğu açıktır. Tevbe sûresi 31 ve 34. âyetlerde yer alan Hıristiyan rahip ve monastiklerine dair olumsuz tasavvur ile Hadîd Suresi 27. âyetteki "...uydurdukları ruhbanlığı biz yazmadık..." âyeti bunu gösterir. Kur'an ve Sünnet'teki ruhbanlık ile alakalı verilerden hareketle İslâm'da biri kendini Allah'a adanmış, uzlete çekilmiş ve dünya-dünyalık ile ilgilenmeyen bir râhip-zâhid-monastik portresi, diğeri de kokuşmuş, çıkarıcı ve dünyalık için dini kullanan bir din adamı-râhip portresi öne çıkar. Buna göre Tevbe sûresi 31 ve 34. âyetler ile Hadîd sûresi 27. âyetteki "...uydurdukları ruhbanlığı biz yazmadık..." ayeti olumsuz olarak değerlendirebilmek, buna karşılık Mâide sûresi 82. âyetteki "...onlar içinde îman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak 'Biz Hıristiyanlarız' diyenleri bulacaksınız" portreyi ise olumlu olarak değerlendirmek mümkündür.

Öte yandan hadislerde de ruhbanlık yönelik tutum, daha belirgin olarak öne çıkar. Enes b. Mâlik'ten nakledilen "Her ümmetin kendi ruhbanlığı/zühdü vardır; bu ümmetin ruhbanlığı/zühdü ise Allah yolunda cihaddır" hadisi ile Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen "Sana cihad etmek yaraşır, zira cihad İslâm'ın ruhbanlığı/zühdü cihad etmektir" hadislerinde yer alan ruhbanîyye=ruhbanlığın, hayattan kopuk, aşırı riyâzetçi, çileci anlayışa karşı çıkarken hayatın içinde bir zühd hayatını öncelediği söylenmelidir. Ayrıca Hz. Peygamber'in, bazı Müslümanların ruhban hayatına benzer hayata özenenlere şöyle buyurmuştur: "Hem oruç tutun hem yiyin, hem ibadet edin hem uyuyun. Ben hem oruç tutuyorum hem iftar ediyorum, hem ibadet ediyorum hem uyuyorum; ben et yiyorum ve kadınlarla evleniyorum; benim sünnetimden uzaklaşan benden değildir." Bununla beraber hadislerde Hz. Peygamber'in olumlu ve olumsuz anlamda kıssalarını anlattığı önceki ümmetlerin âbid, zâhid-râhipleri vardır. Bu meyanda Cüreyc adında bir rahip olumlu anılırken, halkı gereğinden fazla korkutarak ümitsizliğe düşürdüğü için öldürülen bir rahipten de olumsuz olarak söz edilir.

Yine sahit ve sabit olması durumunda bazı kaynaklarda zikri geçen “İslâm’da ruhbanlık yoktur” rivayetini de bu doğrultuda anlamak gerekir. İslâm’ın ilk yıllarında görülen ruhbanlığa özenen temayüllerin önüne geçmek için irad edildiği anlaşılan ve bu yönüyle Kur’an’daki ilgili ayetlere ve bunu destekleyen hadislerle aykırı düşmeyen rivayet, I. Goldziher gibi bazı şarkiyatçılar tarafından, özellikle Hristiyan kültürünün İslâm’a, Kur’an’a ve hadislerle tesiri iddiaları dile getirilirken ele alınmakta ve Hristiyanlık’taki anlayışa İslâm’ın ilk yıllarındaki aşırı polemik içeren bir tepki olarak görülmektedir. Ayrıca Goldziher, Tor Andrae ve Nicholson’a göre, “Hristiyan monastisizmi (ruhbanlığı)” ile “zühd hayatı” arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Andrea’ya göre ayrıca Hz. Peygamber’in zühd anlayışı büyük oranda Suriye Hristiyanlarının zühd anlayışının etkisiyle oluşmuştur. Bu anlamda Brian Bradford’da, Suriye-Bilâdüşşâm bölgesindeki Hristiyan monastisizminin, apostolik pratiklere dayanması sebebiyle önemli bir model oluşturduğunu ve dolayısıyla da Hz. Peygamber’in ve ilk Müslümanların zühd ile alakalı ortaya koyduğu pratikler ile Hristiyan din adamlarınıninkiler arasında büyük oranda paralellikler olduğunu söyler. Suleiman Mourad zühd edebiyatındaki söz ve anekdotların önemli bir kısmının Hristiyan ve Budist kaynaklardan alınıp meşrulaştırıldığı-islâmîleştirildiği yönünde görüşler ortaya koyar. Ona göre ayrıca İslâm zühd-hikmet edebiyatı ve zâhidlerin pratikleri ile çöl babalarının söz ve pratikleri (apophthegmata patrum) karşılaştırılırsa önemli benzerliklerin görüleceğini söyler. F. Donner ise bu modelleri oluşturmak için ilk Müslümanların Hristiyanlar arasındaki ve kaynaklarındaki benzer model, anlayış ve pratikleri alıp uyarladıklarını ileri sürer. Bu pratiklerin alınıp uyarlanmasında da o, İslâm’ın ilk yıllarındaki manastırların rolüne işaret eder. Goldziher de Hristiyan monastisizminin İslâm’ın ilk yıllarında Müslüman zâhidler için uygun bir model oluşturduğunu öne sürer. O ayrıca hadiste Yeni-Eflatuncu ve gnostik unsurların yer aldığını ve bu unsur ve bu düşünceleri İslâm’a ilk uyarlayanların tasavvuf erbapları olduğu tezini işler ve buna dair örnekler verir ve şu ifadede bulunur:

“Bütün bunlardan, en eski hadislerin bile gnostik fikirleri içine almaya ne kadar elverişli olduğunu görüyoruz.”

Bu konudaki en önemli iddiaların sahibi A. Guillaume'dur. Guillaume tıpkı Goldziher gibi İncillerden alındığını iddia ettiği bazı hadisleri zikretmiş ve bunların İncillerdeki yerlerine de işaret etmiştir. Yine R. Bell de, tıpkı Guillaume gibi, bu konuda en önemli iddiaları ortaya koymuş ve bu konuda bazı rivayetleri İnciller ile kıyaslamıştır ki, aşağıda biz bunların en önemlilerini ayrıca değerlendireceğiz. İsrail'deki oryantalistik çalışmaların öncülerinden M. J. Kister de zühd düşüncesinin oldukça eskilere dayandığını ve Yahudi ve Hıristiyan geleneklerini yansıttığından söz eder. David Cook ise, zühd ile alakalı hadisler arasında Hıristiyanlara yönelik oldukça saygılı ifadeler ve sözlerin var olduğunu söyledikten sonra şu görüşü ileri sürer: “Hz. Peygamber ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler oldukça sınırlı olsa da, Hıristiyan kaynaklarından kaynakları açıklanmaksızın pek çok hadis alıntılanmıştır. Buna karşılık karşılıklı ilişkilerin detayına dair çok az bilgi verilmiştir.” Cook'a göre özellikle zühdle ilgili hadisler, Hıristiyanlık, Hıristiyan zühd düşüncesi ve apokaliptik-eskatolojik rivayetleri –ki aşağıda bu anlamda ayrıca ele alınacaktır- ile yakın irtibatlı bir alandır ve bu tür hadisler arasında Hıristiyanlığa atıflar ve Yeni Ahit'ten, özellikle de Matta İncili'nden alıntılanmış veya doğrudan tercüme edilmiş ifadeler söz konusudur. Bu alıntılama da ona göre, ya Hz. İsa ve Hıristiyan din adamları-azîzlerle alakalı kıssaların uyarlanması ya da Yahudi-Hıristiyan, Yunan ve İran kültürü kökenli hikmetli sözlerin alıntılanıp Hz. Peygamber veya sahâbeye nispet edilmesi şeklinde tezâhür eder. Cook ayrıca bu tür hadislerin daha ziyade zühd (ascetik) hadisleri arasında yer aldığını, zühd ile alakalı literatürün Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki sosyo-kültürel ilişkilere dair önemli bilgiler içerdiğini de ileri sürer. Ona göre ayrıca zühd ile alakalı hadisler (zühd literatürü) içinde Hıristiyanlığın pek fazla zikredilmediğini ancak sık sık Hıristiyan din adamlarına, diğer Hıristiyan zâhidlere ve genelde tevhit ilkesini benimseyen İslâm öncesi zâhidlere atıf olduğunu, daha sonra da bu sözlerin ahlâk ve tasavvuf ile alakalı

eserlerindeki yerini aldığını söyler. Ancak Cook’a göre bu sözlerin önemli bir kısmı sinoptik-kanonik İnciller’e dayanmayıp apokriflere dayanmaktadır ki, ona göre bu alan henüz üzerinde fazla çalışma yapılmamış bir alandır. Bununla birlikte Cook, bu tür değerlendirmelerinde kendisi ile çelişkiye de düşer. Zira yine Cook, hadis ve diğer kaynaklardaki İnciller’den yapılan nakillerin/tercümelerin büyük miktarının (kanonik) İnciller’den özellikle de Matta İncili’nden yapıldığını söyler ki, bu değerlendirme kanaatimce yukarıdaki ile çelişmektedir. Yine Cook’a göre Hıristiyanlığın ruhbanlık-monastisizm ile İslâm’daki zühd pratikleri arasında zıtlık ve farklılıklara rağmen Hıristiyanlığın bu uygulaması ilk dönemde Müslümanlar için çekici olmuştur. O buna delil olarak Hz. Peygamber’in peygamberliğin hemen öncesinde Hira Mağarası’ndaki tefekkür-ibadet (tahannüs) hayatını örnek verir. Yine sahâbeden Osman b. Maz’ûn, Hz. Ali, İbn Mes’ûd ve Mikdâd b. el-Esved’in Hz. Peygamber’in ibadet hayatına dair hadisini örnek gösterir. Osman Ghada da bu olayı Medine’de ve sahâbiler arasında Hıristiyanların ve Hıristiyan ascetizmi-monastisizminin iyi bilindiğine delalet etmek üzere gündeme getirilmiştir. Ona göre gerek Hz. Peygamber gerekse sahâbiler ascetizm-ruhbanlık-monastisizm hakkında bilgi sahibidirler ki, o bu bilgilerin Selmân el-Farisî tarafından aktarılmış olabileceğini söyler. Yine Hz. Peygamber’in Hira’daki inzivası ve Cebrâil’in ilk vahyi getirmesi, bazı oryantalistlerce “monastik meditasyon” olarak Hıristiyan modelinin Hz. Peygamber’in hayatındaki yansıması olarak görülür. E. Campbell ise İslâm’ın Hıristiyan monastisizminin en yoğun olarak yaşandığı coğrafyada ortaya çıktığını, manastırların da Müslümanlarla Hıristiyan din adamları arasındaki zühd hayatı-manevî hayata dair önemli etkileşim olduğunu; bazı Müslüman âlimlerin eserlerinde görülen Hıristiyan kültürüne ait pek çok zühd ve hikmetle alakalı kıssa ve anekdotun bu manastırlardaki etkileşim neticesinde aktarılmış olabileceğini söyler.

Bu iddialar ışığında şunu belirtmek gerekir ki, Kur’an’a ve Hz. Peygamber’e Hıristiyan kültürü etkisine dair iddia sahibi oryantalistler arasında bu etkinin

hâkim Hıristiyanlık anlayışından mı yoksa çoğunlukla Yahudi-Hıristiyan heretik gruplardan mı olduğu noktasında ihtilaf söz konusudur. Bu anlamda Kur'an'a, Hz. Peygamber'e ve hadislere olan etkinin daha ziyade Yahudi-Hıristiyan heretik gruplardan geldiğini ileri süren John M. Arnold, T. Nöldeke, J. Trimmingham, I. Shahid, Hans Zirker, T. Andrea, R. Bell, William Shedd, D. Thomas, A. Mingana, G. Lüling, C. Luxenberg, J. Bowman, J. M. F. Van Reeth, E. Graf, S. Griffith, L. Cheikho gibi şarkiyatçılar ile Münîr Ghabbûr, Ahmed Osmân, Yûsuf al-Durrah/al-Haddâd, Joseph Azzî ve Ebû Mûsâ el-Harirî gibi Arap asıllı Hıristiyan birtakım yazarlar bunun inanç esaslarını da kapsadığını ileri sürerler. Buna karşılık bu etkinin daha ziyade heretik gruplardan geldiği iddiasını öne çıkaran J. Gnilka, K. Ahrens, J. Henninger, G. S. Reynolds, E. El-Badawi, Samir Khalil Samir, Nabil Khouri gibi şarkiyatçılar ve Hıristiyan asıllı araştırmacılar ise, heretik grupların etkisini dışlamaksızın, bu etkinin daha ziyade hâkim-ana akım ortodoks Hıristiyanlık'tan geldiğini, Kur'an'ın kanonik İnciller ile inanç-doktrin ve teolojik konularda ayrıştığı ancak ahlâkî-manevî ve zühd ile alakalı konularda büyük oranda benzerlik gösterdiğini söylerler. Emran el-Badawi Hz. Peygamber'in özellikle Aramice (kanonik-apokrif-derleme) İncil geleneği ile "Geç Antik dönem" Suriye bölgesindeki bazı Hıristiyan din adamlarının görüş ve eserlerinden etkilenecek Kur'an'ı bu doğrultuda oluşturduğu/formüle ettiğini ileri sürer. Bu din adamlarının ortaya koydukları ahlâk-zühd yönü öne çıkan eserlerin Arap Yarımadası Hıristiyanları vasıtasıyla Hz. Peygamber'in sözlerini ve düşüncesini etkileyen Hıristiyan yazar-din adamları olarak da El-Badawi, Jacob of Serugh (ö. 521), Aphrahat the Persian (ö. 345), Ephrem the Syrian'ın (ö. 373), Isaac of Antioch (ö. 452), Marcion (ö. 160) ve Bardaisan'ı (ö. 222) Babai the Great'ı (ö. 628) öne çıkarır. Ona göre Kur'an ve Sünnet'teki tevbe, nefsin tezkiye edilmesi, fakirlerle birlikte olma ve onlara yardım gibi manevî-ahlâkî temalar ile özellikle Aramî-Süryanî İncil geleneği arasında benzerlikler bulunmaktadır. Bu meyanda E. Cambell ve I. Shahid de Halep yakınlarında yaşamış olan ve Arapların zühd-hikmet anlayışlarında önemli etkisi olduğunu ve kendisini ziyaret eden Arap asıllı pek çok kimsenin Hıristiyan olduğu söylenen Simeon the

Stylite'nin (ö. 459) ismini öne çıkarır. Öte yandan zühd anlayışı ve zühd hadislerine Hıristiyan kültürü etkisine dair iddialarda Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) Kitâbü'z-Zühd'ü başta olmak üzere, erken dönem zühd eserleri ile hadis musannefâtındaki ilgili bölümlere atıflarda bulunulmakta ve bu bölümlerde yer alan hadislerden pek çoğunun daha önceki din ve kültürlerdeki zühdle ilgili fikir ve telakkîleri yeni bir formda takdim ettikleri ileri sürülmektedir.

Aşağıda Abdullah b. Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'in Zühd'lerini bu açıdan aşağıda değerlendireceğiz. Ancak burada şu soruya cevap vermek önemlidir: İncil'in Arapça'ya en erken hicrî III. asrın ortalarında çevrildiği yukarıda söylendiğine göre, ilk iki asırda Müslümanların İncillerden –ki bu durum Yahudi kültürü ve Tevrat için de geçerlidir- yaptıkları ve kaynaklarda yer alan nakilleri hangi kaynaklardan yapmışlardır? Müslüman Hz. İsa adlı eserin sahibi Tarîf Khalidi'nin kesin bir cevabının şu ana kadar verilemediğini söylediği bu soruya verilecek cevaplar, çalışmamız açısından özel öneme sahiptir. Zira III. asır öncesinde yazıldığı bilinen Abdullah b. Mübârek'in Kitâbü'z-Zühd'ü ile Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü başta olmak üzere, özellikle zühd, takvâ ev ahlâka dair hadis eserlerinde sık sık “Tevrat'ta şöyle yazılıdır”, “İncil'de şöyle yazılıdır”, “İncil'de-İnciller'de okuduğuma göre”, “Hikmet'te şöyle yazılmıştır” vb. giriş cümleleri ile pek çok söz nakledilir. Bunların önemli bir kısmının da kanonik İnciller'de yer almadığı ilgili bazı araştırmalardan hareketle vurgulanır.

Bütün bunlar, Hıristiyan monastisizminin, genel olmasa da ferdî plandaki izlerinin İslâm'ın ilk yıllarındaki bazı zâhidler üzerinde etkisinin bulunduğunu söylemeyi gerektirir. Hatta bu meyanda ilk dönem zühd kitaplarında ve daha sonraki tasavvuf ve ahlâka dair eserlerde Hz. İsa'ya ait pek çok söz ve anekdota yer verilmiş olmasından hareketle Hz. İsa'ya ait İncillerdeki sözlere belli bir Müslüman ilgisinin varlığı da bir gerçektir ki, aşağıda buna dair sözlere yer verilecek ve değerlendirmeler yapılacaktır. Buradan hareketle dünya sevgisini kalbine koymamak, dünyadan ziyade âhîret için çalışmak, farzların yanında -fırsat buldukça- nafîle ibadetle de meşgul olmak, gereken kulluk görevlerini yerine getirmek olarak görebileceğimiz İslâm'daki doğru zühd anlayışına karşılık

“ruhbanlık” ise, tamamen dünyayı terk etmek, dünya ile ilgili işleri yapmaktan uzak durmak, evlenmeyip yalnız yaşamak, insanlardan uzak uzlet hayatı yaşamak şeklinde görülür. Bu itibarla Hıristiyan monastisizmi ve ruhbanlığında olduğu gibi, zühd hayatında aşırı gitmek, İslâm’ın temel öğretileri ile çelişir. Hz. Peygamber’in bu anlamdaki aşırılıklara yönelik uyarıları hadis kaynaklarında zikredilir. Mesela Hıristiyan monastisizminde evlenmeme teşvik edilirken, Kur’an ve Sünnet evlenmeyi teşvik edici pek çok emir ve tavsiye ortaya koymuştur. Bütün bunlar, zühd anlayışı ile monastisizm-ruhbanlık arasında bazı açılardan benzerlikler olsa da, esasen-öz itibarıyla farklılık arz eder.

3. *Zühd Hadis Literatürü ve İnciller*

En erken örnekleri Şiî âlimlere ait olan zühd literatürü oldukça geniş bir literatürdür. Bu konuda yazılmış ve bir kısmı günümüze ulaşmamış olan müstakil pek çok eserin yanı sıra, hadis musannefâtının önemli kaynakları da “zühd” bölümleri ihtiva etmektedir. Dolayısıyla biz bu bölümde önce hadis musannefâtının zühd bölümlerini Hıristiyan kültürü açısından genel anlamda değerlendirecek, ardından da özel olarak yazılmış zühd ile alakalı temel beş eseri genişçe yine Hıristiyan kültürü bakımından irdedeleyeceğiz. Ne var ki burada esas olarak zühd edebiyatının ilk ve en önemli literatürü olan Abdullah b. Mübârek’in Kitâbü’z-Zühd’ü ile Ahmed b. Hanbel’in Kitâbü’z-Zühd’ünü detaylı olarak inceleyecek, bu iki eserdeki Hıristiyan kültüründen ve İncillerle paralellik arz eden sözleri bazı açılardan sened-metin analizine tabi tutarak değerlendireceğiz. Ayrıca bu iki eserdeki ilgili sözlerin tarih, tabakât, edebiyat-kültür ve tasavvuf alanlarındaki bazı eserlerdeki yerlerine de mümkün olduğunca işaret etmeye gayret edeceğiz.

Burada bu iki eserin tercih edilmesinin en önemli nedeni, hadis literatürü ve özellikle de zühd edebiyatı içerisinde ilk ve önde gelen eserlerden olmalarının yanı sıra, özellikle İncillerle doğrudan-dolaylı paralellik arz eden rivayetlere senedli olarak azımsanmayacak oranda yer vermeleridir. Ayrıca bu tür sözleri

naklederken onların genelde kaynak değerini yapmayı-belirtmeyi muğlak bırakmış veya ihmal etmişlerdir. Bu ise nakillerde yer alan söz, takrîr ve mesellerin hangisinin gerçekten Hz. İsa'ya gelen vahiy, hangilerinin kendi sözü (Hz. İsa'nın hadisi) olduğu hususudur. Bu yüzden olacak ki Ahmed b. Hanbel, aşağıda da vurgulayacağımız üzere, Hz. İsa'dan bahsettiği bölüme "Hikmet-i İsa aleyhisselâm" adını vermiştir. Burada hikmet tabirinin seçilmiş olması anlamlıdır. Çünkü bir peygambere hem indirilenler ve öğretilenler arasında bilgi ve hikmet vardır, hem de peygamberlerin söyledikleri ve öğrettikleri hikmettir. Bu açıdan bakılırsa Ahmed b. Hanbel, mademki bir sözü Hz. İsa'ya gelen bir vahiy olarak belgelemek mümkün değildir, bu durumda söz konusu ifadenin "hikmet" olarak vasfedilmesi en doğru olanıdır. Çünkü ister vahiy olsun isterse peygamber tarafından vahyin dışında söylenmiş olsun, her ikisi de hikmettir.

a. İncillerle irtibat açısından hadis musannefâtının "zühd" bölümlerine genel bakış

Müstakil olarak yazılmış zühd ile alakalı eserler dışında temel-kanonik hadis literatürü içerisinde de zühd bölümleri bulunmaktadır. Genelde "zühd" bazan da "rikâk" veya "zühd ve rekâik" bölüm başlığı altında yer verilen bu tür hadislerle en geniş oranda yer veren musannif İbn Ebî Şeybe'dir (ö. 235/849). Musannef'inde "kitâbü'z-zühd" adıyla müstakil bölümde geçmiş peygamberlerin, Hz. Peygamber'in, sahâbe ve tâbiûnun zühd hayatına dair toplam 1506 rivayete yer vermiştir. Bu rivayetler içinde geçmiş peygamberlerin zühdüne dair rivayetler de, Ahmed b. Hanbel'in Zühd'ündeki gibi, ayrı bâb başlıkları altında önemli bir oran teşkil eder. Hz. İsa'nın fazîletine ve zühdüne dair toplam 32 rivayete yer vermiş ; bunlardan sadece altısı Kütüb-i tis'a'da yer almıştır. D. Cook'a göre İbn Ebî Şeybe'de Yeni Ahit'te yer alan bazı sözler de Hz. İsa'ya atfedilmeyip doğrudan hadis olarak Hz. Peygamber'e atfedilmiştir. Buna karşılık Abdürrezzâk'ın Musannef'inde zühde dair "bâbü zühdi'l-enbiyâ", "bâbü zühdi's-sahâbe", "bâbü halki'l-hafâ ve'z-zühd" olmak üzere üç başlık altında zühd ile ilgili toplam on beş rivayete yer verilmiştir. Ancak Hıristiyan kültürü ile irtibatı

kurulan veya İncillerden yapılan nakiller Musannef'in farklı bölümlerinde ayrıca yer aldığı da söylenmelidir.

Öte yandan özellikle İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'indeki zühde dair ve özellikle de Hıristiyan kültürü ile irtibatı kurulabilecek rivayetler, bazı şarkiyatçıların ilgisini çekmiş olacak ki, bu meyanda bazı iddialarda bulunmuşlardır. Mesela D. Cook'a göre Abdürrezzâk'ta az miktarda Hz. İsa'ya ait söz ve öğretiler yer alırken, İbn Ebî Şeybe de Yahudi-Hıristiyan kültürüne ait kanonik ve apokrif literatürden nakiller yapılmıştır. Ancak Cook'a göre İbn Ebî Şeybe daha ziyade kanonik olmayan Hıristiyan kutsal kitaplarından nakillerde bulunur. Onun bunu nasıl tespit ettiği açık değilse de, Hz. İsa'nın Dağdaki Vaazı'nda yer alan sözler dışında İnciller'den yapılan nakillerin daha ziyade apokriflerden yapılmış olabileceği söylenebilir. Bu hadis vesilesi ile yaptığı değerlendirmede Cook, kanonik hadis eserlerinde, zühd literatürü ve musanneflere göre, İncillerden çok az miktarda nakil yer aldığını söyler. Ancak ona göre bu eserlerdeki hadisler – özellikle de zühd hadisleri- dikkatli bir şekilde incelenecek olursa, kilise babaları, azîzler ve zâhidlere ait sözler ile önemli oranda paralelliklerin ve insicamın bulunacağını ileri sürer. Ona göre Buhârî'de azîzlerden sadece St. Georges'in (Cüreyc) isminin zikredildiğini söyler.

Buhârî el-Câmi'u's-sahîh'inde “kitâbü'r-rikâk” başlı altında elli üç bâb, 168 rivayet Müslim el-Câmi'u's-sahîh'inde ise “kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik” başlığı altında on dokuz bâb ve toplam 75 rivayetten oluşmaktadır. İbn Mâce Sünen'inde “kitâbü'z-zühd” başlığı altında da 241 rivayet yer almaktadır. Tirmizî ise Sünen veya Câmi' diye isimlendirilen eserinde zühd bölümü altında altmış dört bâb ve toplam 111 rivayete yer vermiştir. Dârimî Sünen'inde zühd konusuna 122 bâb altında toplan 144 rivayet bulunmaktadır ki, bu nispeten yüksek bir orandır. Nesaî'de yer alan miraç ile alakalı bir hadiste Cebrâil Hz. Peygamber'e peygamberlerin doğum yerlerini de göstermekte ve Hz. İsa'nın doğum yerinin de Beytlehem olduğunu söylemektedir. Hâkim en-Nisâburî Müstedrek'inde ise

“Kitâbü’r-rikâk” bölüm başlığını tercih etmiş ve bu bölüm altında 104 rivayete yer vermiştir.

Hadis musannefâtının zühd bölümlerinde İnciller ile birebir benzeşen bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler içinde en meşhuru, Buhârî, Müslim, Tirmizî gibi musanniflerce farklı bölümlerde rivayet edilmekle beraber, İbn Mâce ve Dârimî’nin “zühd” veya “rikâk” bölümünde yer verdiği Ebû Hüreyre’nin Hz. Peygamber’den rivayet ettiği şu kudsî hadistir: “Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ‘Ben salih kullarım için hiç bir gözün görmediği, hiç bir kulağın işitmediği ve hiç kimsenin hatırına gelmeyen şeyler hazırladım” Ebû Hüreyre bu hadis rivayet ettikten sonra, “Eğer dilerseniz; ‘Yaptıklarınıza karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez’ âyetini okuyun” demiştir. Korintliler I’de bu hadis ile oldukça benzerlik arz eden şu ifadeler bulunmaktadır: “Fakat nitekim yazılmıştır: Gözün görmediği, kulağın işitmediği ve insanın yüreğine girmediği, yani Allah’ın kendini sevenlere hazırladığı bütün şeyler.” Ayrıca Toma İncili’nde ise söz şöyle yer alır: “İsâ dedi: ‘Size gözün görmediği ve kulağın işitmediği ve elin dokunmadığı ve insanın gönlüne gelmediği şeyleri vereceğim.” Nitekim A. L. de Premare, D. Cook, J. Robson bu hadisin Kitâb-ı Mukaddes’ten alınarak hadisleştirildiğini ileri sürmüşlerdir.

Hadis musannefâtındaki zühd bölümlerindeki yakın benzerlik arz eden bu tür hadislerin yanı sıra daha ziyade muhteva ve tema olarak irtibatı olan rivayetler de bulunmaktadır. Mesela Hz. İsa’ya ait bu sözlerde “arpa ekmeği yemek” bir zühd ve dünyaya değer vermeme alameti olarak özellikle öne çıkar. Hz. Peygamber’in zühdünde de “arpa ekmeği” özel olarak öne çıkar. Hz. Âişe’den nakledilen bir rivayette, “Muhammed’in ailesi, onun vefat ettiği güne kadar iki gün arka arkaya arpa ekmeğiyle karnını doyurmadı” denilmektedir. İbn Abbâs’tan nakledilen bir rivayette ise Hz. Peygamber ve ailesinin çoğu zaman yiyeceğinin “arpa ekmeği” olduğu bildirilir. Buradaki arpa ekmeği bazı rivayetlerde geçen “has ekmek” veya “ince undan yapılmış ekmek” değil, daha ziyade fakirlerin yediği ekmektir.

Bu vesile ile şunu da ifade edebiliriz ki, Stephan Sperl'in de işaret ettiği üzere, hadis kaynaklarındaki “edeb-ahlâk” bölümleri ile “zühd” bölümlerinin belli temalarda ilişkisi söz konusudur. Dolayısıyla zühd konusunun Hıristiyan kültürü ile alakası ele alınırken “edeb” hadislerini de göz önünde bulundurmamak meseleyi ortaya koyma bakımından faydalı olabilir ki, bu ayrı tetkiklerin konusudur.

b. Hıristiyan kültürü açısından (bazı) zühd hadis literatürü

Kitâbü'z-Zühd veya zühd ismi altında pek çok eser tasnif edilmiştir. Dolayısıyla burada bütün bu eserleri Hıristiyan kültürü açısından ele almak, bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Bu sebeple biz, burada önce zühd edebiyatı içinde Hıristiyan kültürüne ait sözler bakımından öne çıktığını düşündüğümüz Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Zühd'lerini inceleyeceğiz. Ardından da İnciller'de yer alıp zühd hadislerine dair bazı temel kaynakların yanı sıra bir kısım hadis eserlerinde de yer alan “Ümmetimin arasında ashâbımın durumu yemekteki tuz gibidir; yemek ancak tuzla iyi olur” hadisi-rivayetini kanonik İncillerde Hz. İsâ'nın havârilere hitaben söylediği “Dünyanın tuzu sizsiniz; fakat tuz kokmuşsa, o ne ile tuzlanır?..” sözü ile etki-etkileşim açısından mukayese edip değerlendireceğiz.

ba. Abdullah b. Mübârek'in Kitâbü'z-Zühd'ü

Hayatı, eserleri, hocaları-talebeleri ile ilgili detayları ilgili bazı kaynaklara havale ederek bizi burada daha ziyade ilgilendiren onun zühd ve ahlâk yönü ile bu konulara dair toplam 1627 rivayeti topladığı eseri olan Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik'teki Hıristiyan kültürü ile irtibatı kurulabilecek bazı rivayetleri olacaktır. Onun bu kitabı, zühd-tasavvuf, ahlâk ve edeb sahasında günümüze ulaşmış ilk yazılı kaynaklardan olup, ilk dönem zühd anlayışını ortaya koyan ve sonraki zühd-tasavvuf çalışmalarını da etkileyen önemli bir eserdir.

Zühdü “dünya ile alâkayı kesmek değil, dünyaya ve dünyalığa bağlanmamak” olarak anlayan Abdullah b. Mübârek, bunu pratik hayatında da bizzat

uygulamıştır. Zira özellikle babası ve hocası Ebû Hanîfe'nin de örnekliliği ile ticaretle meşgul olup malk-mülk sahibi olsa da bu onun zühdünü arttırıcı bir âmil olmuş, cihada katılmıştır. Zehebî onu zâhidlerin örnek şahsiyeti ve “mücâhidlerin övünç kaynağı ve cesur kimselerin lideri” olarak görür. Onun, “İlmi dünya için öğrendik, ama ilim bize dünyaya değer vermemeyi öğretti” sözü, bu konudaki görüşünü açıkça ortaya koyar. Bu anlamda A. Knysh, İbnü'l-Mübârek'in zühd-dindarlığının aşırılıktan uzak, nezaket sahibi olma anlamında da “dengeli-orta yol-hayatın içinde” ideal-örnek bir zühd anlayışını temsil ettiğini, bunun da en belirgin özelliğinin “dünyayı değil ama dünyaya-dünyalığa bağlanmaya, dünyayı kalbine koyma”ya karşı çıkmak olduğunu söyler.

Öte yandan Abdullah b. Mübârek'in Zühd'ünü de kastederek Goldziher, Helenistik kültür, Yahudi-Hıristiyan kültürü, İran/Pers ve Hind kültürüne ait pek çok söz ve anekdotun Müslüman âlimlere nispet edildiğini söylerken Khalidi pek çok Yahudi-Hıristiyan ve İslâm öncesi şahsiyetlere ait söz ve anekdotların daha sonra İslâmî bir dil ve üslûpla anıldığını söyler. Livne-Kafri ise, zühd ile “asceticism”i aynı anlamlara sahip kavramlar olarak görür ve İslâm zühdünün ilk dönem Hıristiyan monastisizminin Levant bölgesindeki Hıristiyan monastiklerinin etkisiyle ortaya çıktığını ileri sürmüştü ve İbnü'l-Mübârek'in Zühd'ünde Yahudi-Hıristiyan monastisizmi etkisiyle pek çok bilgi ve rivayetın yer aldığını öne sürmüştür. Yine D. Cook da, Abdullah b. Mübârek'in eserinin Yeni Ahit'ten pek çok alıntılar veya Hz. İsa'ya atfedilen pek çok söz içerdiğini söylemiştir. Suleiman Mourad da benzer imalarda bulunmuş ve Abdullah b. Mübârek'in Zühd'ünün Hz. İsa ve İnciller'den alıntılara yer verdiğini, bu sözlerden hareketle onun eserinin özel bir dindarlık anlayışı oluşturmada önemli olduğunu söyler. Ayrıca Mourad, Bonner'a atfen Abdullah b. Mübârek'in cihad ile zühdü birleştiren dindarlık anlayışı “aristokratik şiddet” olarak nitelemiştir. Thomas Sizgorich ise Abdullah b. Mübârek bağlamında “zâhid-mücâhidliği” “militan adanmışlık-militan zühd-dindarlık” olarak niteler ve onun dindarlık anlayışının Hıristiyan savaşçı-zâhidlerden etkilenmiş olabileceğini ileri sürer. Bu

iddialardaki en temel eksiklik/yanlışlık, zühd ile ascetism-monastisizmin eşdeğer kavramlar olarak görülmesi ve iddiaların buna göre ortaya konmasıdır ki, bu yanlışlık, “What is meant by Zuhd” adlı makalesinde Leah Kinberg’in de vurguladığı üzere, “zühd” kavramının Batı’da genelde “ascetism-monastisizm” olarak tercüme edilmesinden kaynaklanır. Ona göre zühd kavramının anlam dünyası dikkate alındığında bu doğru bir tercüme değildir. Zira zühd kavramının dinî-kültürel ve tarihî konteksi vardır ve bu konteks içinde anlamlandırıldığında “ascetism” kavramı ile birebir uyuşmamakta ve farklılık arz etmektedir. Genelde İslâm’ın Hristiyan kökeni teorisinin paralelinde ortaya konan bu tür iddialardaki özel amaç ise, İslâm zühd anlayışının özgün olmadığını ispat gayretidir. Bununla beraber, Abdullah b. Mübârek’in Zühd’ünün de söz konusu açıdan tetkîkinin gerektiği açıktır.

Peygamberlerin, özellikle Hz. Peygamber’in sahâbe ve tâbiûnun ahlâk ve zühde dair sözlerini, onların zühd hayatlarına dair rivayetleri, zühd kavramıyla bağlantılı hüzn, bükâ (ağlama), huşû, havf, ihlâs, tefekkür, tevekkül, kanâat, rızâ ve fakirlik gibi birçok terimi içeren hadislerin yanında, aşağıda gösterileceği üzere, isrâiliyyât-mesîhiyyâtan olduğu düşünülen rivayetler ile İnciller’deki bazı sözlerle doğrudan veya dolaylı paralellik arz eden sözleri, Ahmed b. Hanbel’in Zühd’ünde olduğu gibi, ayrı başlıklar altında olmasa da, ihtiva etmektedir. Bu sebeple olsa gerek, onun eserinde vâhî (metruk, asılsız) rivayetlerin bulunduğu belirtilir. Bununla beraber ‘Abd Allah b. al-Mubarak Between Hadith, Jihad, and Zuhd: An Expressin of Early Sunni Identity in the Formative Period adlı, hadis tekniği bakımından oldukça yetersiz olan doktora çalışmasında Feryal E. Salem, bu tür rivayetlerin Abdullah b. Mübârek’in Zühd’ünde yer olmadığını söyler ki, kanaatimce bu önemli bir eksikliktir. Zira aşağıda “sözler” bölümünde de görüleceği üzere, Hz. İsa’dan nakledilen pek çok söz Zühd’de yer almaktadır. Çoğunlukla “İsa dedi ki”, bazan da “Bize ulaştığına göre (Hz.) İsa şöyle demiştir (belağanî ennehû kâle)” veya “evhallâhu ilâ İsa aleyhisselâm” girişiyle nakledilen bu rivayetler, senedli olarak nakledilmiştir. Ancak bu tür nakillerin yer aldığı

rivayetlerin sened kalıplarında önemli bazı problemler bulunmaktadır. Buna göre bilindik sened kalıplarında –mevkûf-maktû rivayetler hariç- “senedin müntehâsı”nda hadisin ilk söyleyeni olarak Hz. Peygamber yer alır. Bu tür rivayetlerde ise senedin müntehâsında sözü söyleyen konumunda Hz. İsa yer almaktadır. Buna göre senedte Hz. İsa’dan sözü nakleden ravîlerin “Hz. İsa dedi ki”, “bana ulaştığına göre” gibi ifadeler kullanması onların bunu Hz. İsa’dan duymuş olduğu izlenimi verir. Hâlbuki bunun rivayet ve sened tekniği bakımından mümkün olmayacağı ortadadır. Bu kimselerin Hz. İsa ile görüşmeleri aklen, ilmen ve tarihen (kronolojik olarak) mümkün değildir.

Yine Abdullah b. el-Mübârek’in Zühd’ündeki Hz. İsa’ya nispet edilen rivayetlerin hemen tamamının senedinin Abdullah b. Mübârek’e kadarki kısmında aynı ravîlerin yer alması da üzerinde ayrıca düşünülmesi gereken bir olgudur. Senedin Abdullah’tan sonraki kısmı da bazı rivayetlerde değişiklik olsa (44. sayfa) da, genelde o kısımda da ortaklıklar vardır. Buna göre “Ebû Ömer b. Hayveh-Ebû Bekirel-Varrâk-Yahyâ-el-Huseyn-İbnü’l-Mübârek-Süfyân-Mansûr...” sıralaması hemen pek çok senedte karşımıza çıkar. Kitâbü’z-Zühd’ün tahkikini yapan Habîbürrahmân el-A’zamî eserin girişinde bazı ravîler hakkında bilgi vermiştir. Bu ravîlerden bazıları da “İsa dedi ki” girişiyle aktarılan rivayetlerin ravîleridir ki, ilgili hemen bütün senedlerde bu ravîler yer alır. Abdullah b. Mübârek’in hayatına ve en önemli eseri olan Kitâbü’z-Zühd’e dair çalışmalarda pek bilgi bulunmayan bu konu, İbnü’l-Mübârek’in Hz. İsa’dan nakledilen rivayetlerinin kaynağı bakımından önemlidir. Bu durumda bu sözlerin Abdullah tarafından Hıristiyan kültürüne ait bir kaynaktan veya sözlü-yazılı kendisine sözü aktaran kimselerden alındığı söylenmelidir. Bu açıdan bakılırsa Kûfe’li Mâlik b. Miğvel (ö. 159/775) ismi öne çıkar. Zira bazı senedlerde Abdullah b. Mübârek’in sözü doğrudan “Hz. İsa dedi ki” diye bazı senedlerde ise Mâlik b. Miğvel kanalıyla Hz. İsa’dan naklettiği görülmektedir ki, bu durumda Mâlik b. Miğvel’in kimliği önem arz eder. Hakkında fazla bilgi olmayan Mâlik, modern dönem bazı çalışmalarda “Kûfe’li bir kültür tarihçisi” olarak tanıtılır. Ayrıca Hişâm ed-Düstüvâi’nin –ki

kaderî-mu'tezilî olmasına rağmen Abdullah ondan rivayet eder- Hz. İsâ'nın sözünü naklederken kullandığı "kara'tü fi kitâbin belağânî ennehû min kelâmi İsâ" ifadesi meseleyi biraz daha açıklar. Zira bu tür nakiller, bir kitabın varlığına delalet eder. Genel olarak Bilâdüşşâm bölgesi, özelde de Kûfe ve Basra tarihten itibaren özellikle Doğu Hıristiyanlığı'nın önemli merkezlerinden olmuştur ki, yukarıda ilgili bölümlerde buna dair bilgi vermiştik. Zehebî tarafından "el-seffâr=ilim için çok seyahat eden" diye nitelenen İbnü'l-Mübârek'in de bu ilmi yolculukları sırasında Şam, Kûfe ve Basra'da kaldığı söylenebilir.

Yine bir dönem Hıristiyanlığın önemli kurucu şehirlerinden olan Tarsus'a da sıkça gittiği de nakledilir. Dolayısıyla gerek yaşadığı Merv gerekse bu ilmi yolculuklarındaki Hıristiyan din adamları ile karşılaşmaları, onlardan birtakım sözleri duymuş olması mümkündür. Abdullah b. Mübârek'in Allah'a giden yolların ne kadar olduğunu bir râhibe sorduğuna dair bilgi, bu açıdan önem arzeder. Bu sözleri Ka'bû'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi israiliyyât-mesîhiyyâta dair sözleri nakledenlerden duyması muhtemelse de, onun Kitâbü'z-Zühd'de, diğer zühd eserlerinde görüldüğü üzere Vehb b. Münebbih'ten Hıristiyan kültürüne dair çok az söz/herhangi bir söz nakletmemiş olması bu ihtimali zayıf kılar. Ancak yine de onun "ilim-rivayet-bilgi naklettiğini söylediği 1100 kişi-hoca" arasında bu tür kimselerin olması uzak ihtimal değildir. Burada hocaları arasında yer alan Ma'mer b. Râşid ismi akla gelebilir. Zira Ma'mer-Abdülmün'im b. İdrîs-Vehb b. Münebbih rivayet kalıbı Hz. İsâ'dan aktarılan sözlerde genelde öne çıkar. Bu sebeple Vehb'in bazı sözlerini hocası kanalıyla ezberlemiş olabilir. Yine Abdullah b. Lehîa'nın da onun hocalarından olduğu belirtilir. Buna karşılık aşağıda da zikredileceği üzere Ahmed b. Hanbel'in ve Ebû Davûd'un Zühd'lerinde Vehb'den hayli söz nakledilmiştir. Buna göre Ahmed b. Hanbel'in Zühd'ünde Vehb'den 35 nakil söz konusu iken Ebû Davûd'un eserinin girişindeki ilgili sözlerin önemli bir kısmı Vehb'ten nakledilmiştir.

Ahmed b. Hanbel onun en önemli özelliğinin “yazılı kaynaklardan hadis rivayet etmesi, Vekî’nin ise sözlü rivayet etmesi” olduğunu söyler. İbn Sa’d ise onun, farklı ilim dallarına ait pek çok kitap derlediğini ve pek çok kişinin de ondan bunları rivayet edip yazdığından söz eder. Buradan hareketle, gerek hocalarının çokluğu gerekse yazılı rivayete önem verdiğine dair bilgiler, onun bilgi kaynaklarının çokluğu, çeşitliliğine ancak bunları elde ederken yazılı kaynağa önem vermesi sebebiyle de titizliğini gösterir. Yine Zehebî’nin beyanına göre onun toplam 20.000 hadis derlediği söylenir. Ayrıca onun 4.000 kişiden ilim-bilgi elde ettiği ancak bunlardan 1000 tanesinden rivayet ettiğini de söylemiştir. Bu ise onun, naklettiği hadisleri rivayete değer görmese de bilgi elde ettiği hocalarının varlığına ve bu bilgileri de bir şekilde kaydettiğine işaret eder. Münâvî’nin kaydettiğine göre İbnü’l-Mübârek’in bir oğlu vefat etmiş ve bu vesile ile bir mecûsî de taziyyeye gelmiş ve ona şöyle demiştir: “Akıllı kişinin şimdi yapması gerektiğini (sabretmesi anlamında) cahil bir hafta sonra yapar.” Bu sözü işiten İbnü’l-Mübârek’in yanında bulunanlara “bu sözü yazın” dediği belirtilir. Esasen bu tavrı ile İbnü’l-Mübârek aynı zamanda rivayetleri sonraya aktarmataşıma anlamında bir tarihçi mantığı ile de hareket etmiştir. Kaldı ki günümüze ulaşmayan ancak ona nispet edilen ve muhteva itibariyle Buharî, İbn Maîn ve Ebû Zür’a’nın Tarih’leri gibi, cerh ve ta’dil anlamında olsa da, onun Kitâbü’t-Târih adında bir kitabının varlığı da malumdur. Nitekim yukarıda –dîpnotta- Raif Khoury, kayaklardaki pek çok atıf ve bilgidен hareketle onun bu eserinin inşa edilebileceğinden söz ettiğini belirtmiştik. Bu durumda o, muhaddis-fakih-zâhid olmasının yanı sıra aynı zamanda “tarihçi” bakış açısına da sahiptir denebilir. Dolayısıyla bu yönünün Kitâbü’z-Zühd’de kendisine ulaşan Hz. İsa’nın sözlerini de kaydettiği ve yer yer de aktardığı söylenebilir. Ayrıca onun cihada çıktığı süğür bölgelerinde (Bizans sınır boyları) Hıristiyanların kültürü, kitapları ile alakalı bilgi ve belgeler elde etmiş olması da mümkündür. Zira ribât-süğürda nöbet tutmak, vatani beklemek, özelde Abdullah b. Mübârek’in zühdü başta olmak üzere, Evzâi ve Fudayl b. İyâz gibi onun çağdaşı olan bazı âlimlerin zühdü olmak üzere, genelde dönemin zühd anlayışının önemli bir tezâhürü olarak ortaya

çıkılmaktadır. Nitekim Tarsus'un bu anlamda süğür şehri olarak sâlihlerin ve zâhidlerin sınırdaki nöbet tutup savaşmak için toplandıkları bir merkez olduğunu Belazurî de nakleder. Nitekim bu zühd anlayışında cihad zamanı cihada çıkmak ve sınır boylarında vatani savunmak (murâbata) bir köşeye çekilip ibadetle meşguliyetten çok daha hayırlı görülmüştür ki, İbn Teymiye bu zühd anlayışını “Mes’eletü'l-murâbât fi's-süğûr efdal mine'l-mücâvera fi Mekke şerrefehullâhu Teâlâ” adlı risalesinde el almıştır. Ayrıca İbnü'l-Mübârek'in de süğürde askerlere hadis okuttuğu da İbn Ebî Hâtim'in naklettiği bir rivayetten anlaşılmaktadır. Bu anlamda Mâlik b. Enes'ten nakledilen “Her ümmetin kendi ruhbanlığı/zühdü vardır; bu ümmetin ruhbanlığı/zühdü ise Allah yolunda cihadıdır” hadisini nakleden ve ayrıca Kitâbü'l-Cihâd adlı eserin de musannifi olan Abdullah b. Mübârek, bu ve benzeri hadislerin gereğini fiilen yerine getirmiş, kendisi gibi diğer pek çok zâhid-muhaddis ile fetihlere katılmış, sınır boylarında nöbet tutmuştur. Bizans ordusundaki bir Hıristiyan ascetik-rahip tarafından bu Müslüman mücâhid-zâhidlerin durumu “gündüzleri aslanlar gibi cihad eder, geceleri ise râhipler gibi ibadet ederler” diye tanımlanmıştır.

bb. Ahmed b. Hanbel'in ez-Zühd'ü:

Tasnif döneminde zühd ile alakalı müstakil eserler içinde -belki de- en hacimli ve en önemlilerinden biri, Müsned sahibi Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) yaklaşık 2379 rivayeti kapsayan Kitâbü'z-Zühd'üdür. İbn Teymiye'nin “bu alanda yazılan eserlerin en güzeli” diye nitelediği eser, bazı kaynaklarda ez-Zühdü'l-kebîr olarak da isimlendirilmekteyse ve buradan hareketle bir ez-Zühdü's-sağîr de olabileceği hatıra gelse de, bu isim genel kabul görmemiştir. İbn Hacer'e göre Ahmed b. Hanbel'in Zühd'ü Müsned'in neredeyse üçte biri hacimdedir ve Müsned'te olmayan pek çok hadis/rivayet burada yer almıştır. Buna göre, Müsned'de 28.000 rivayet yer aldığına göre Zühd'ün de yaklaşık 9.000 civarında rivayet içerdiği söylenebilir. Bu rakam bugün elde mevcut Zühd'de yer alan rivayetlerin yaklaşık üç katına tekabül eder. Ahmed b. Hanbel'in Zühd'ünün büyük bölümü, Ebû Nuaym'ın Hilyetü'l-evliyâ adlı geniş hacimli

eserinde yer almıştır ki, bu olgu, İbn Hacer’in sayımını doğrular niteliktedir. Bu durumda İbn Hacer’in Ahmed b. Hanbel’in ez-Zühdü’l-kebîr’ini incelediği ve ancak ondan sonraki dönemde bu kitabın kaybolduğunu söylememizi gerektirir. Ayrıca oğlu Abdullah’ın da Ziyâdât adıyla Zühd’e ilaveleri söz konusudur. Bir kısmı açık bir kısmı kapalı olan Abdullah’ın esere olan ilaveleri konusunda Ahmed b. Hanbel’in Zühd’ü üzerine çalışma yapan bazı araştırmacılar ilavelerini ve buna dair gerekçelerini belirtmişlerdir. Ahmed b. Hanbel’in ayrıca el-Verâ‘ adlı zühdle benzer muhtevalı bir başka eseri söz konusudur.

Rivayetleri müsned türü tasnif sistemi ile zikreden bu eser, çalışmamız açısından da son derece önemlidir. Eser, genel olarak dört bölümden oluşur ve bizim çalışmamızı özellikle ilgilendiren diğer peygamberlerin zühdüne dair olan ikinci bölümde Yûnus, Süleyman, Âdem, Lokmân, Nûh, Îsâ, Mûsâ, Dâvûd, İbrahim, Yûsuf ve Eyyûb aleyhisselâm’ın zühdüne dair toplam 375 rivayet yer almaktadır. Bununla beraber sözü edilen bölümdeki rivayetlerin tasnifinde dakiklikten söz edilemez. Zira her isim altında zikredilen rivayetlerin tamamı o isimle alakalı değildir. Hatta bazan başlıktaki peygamber ile alakalı birkaç rivayet serdedilmekte daha sonra ise o peygamberle ve zühdle alakalı olmayan rivayetlere yer verilmektedir. Ayrıca peygamberlerin rivayetlerinin verilisinde tam bir kronoloji takip edilmemiştir. Bu meyanda da Hz. Îsâ’ya ait sözlere, “Min mevâizi Îsâ aleyhisselâm”, “Hikmetü Îsâ”, “Bakiyyetü zühdi Îsâ aleyhisselâm” olmak üzere üç ayrı başlıkta yer verir. Bu başlıklar altında da çoğunluğu İbn Abbâs, Vehb b. Münebbih ve Ka’bü’l-Ahbâr’dan olmak üzere mevkûf ve maktû nitelikli rivayete yer verir. Bu anlamda Vehb b. Münebbih’ten toplan 35 rivayet nakledilir. Bu rivayetlerin tamamı geçmiş peygamberlerle alakalı olup yaklaşık yarısı, Hz. Îsâ’ya dairdir. Kitâbü’z-Zühd’ün yaklaşık beşte birinin Hz. Peygamber’den nakledilen (merfû) rivayetlere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde yine beşte birlik bölümünün de önceki peygamberlerin ve Hz. Lokmân gibi hikmet sahiplerinin zühdüne dairdir. Onun Zühd’ünün diğer zühd kitaplarından ayıran en

temel özellik de aslında budur. Ne var ki bu tür rivayetlerin nerede, kimden ve nasıl elde edildiğine dair pek az bilgi mevcuttur.

Bütün bunlar göstermektedir ki, Ahmed b. Hanbel “zâhid” bir âlim olarak zühd konuları ile yakından ilgilidir ve Müsned’de yer vermediği zühd-ahlâk ile alakalı bir kısım rivayetleri Zühd’de ve el-Verâ’ adlı eserinde yer vermiştir. Yine bu meyanda onun geçmiş peygamberlerin sözlerini de senedli bilgiler olarak, özellikle Zühd’de zikretmesi, geçmiş dinlere ait kutsal metinlere ilgi duyduğu veya ilgi duyan kimselerden bu sözleri dinlediği anlaşılmaktadır. C. Melchert, onun daha ziyade Irak/Bağdat’ta yaşamış olmasının da etkisiyle Zühd’ündeki rivayetlerin yaklaşık %86’sının Irak’lı (%36’sı Basra’lı; %23’ü Bağdat’lı ve Kûfe’li) tabiûn tabakasına mensup ravilerce nakledilmiş olduğunu söyler. Benzer bir istatistikî bilgi İbn Ebî Şeybe’nin Musannef’indeki hacimli “zühd” bölümü rivayetleri için de geçerlidir. Ahmed b. Hanbel’in Zühd’ünde Basra ağırlığı söz konusu iken İbn Ebî Şeybe’de Kûfe ağırlığı olmakla beraber Basra’lı ravilerden de hatırı sayılır oranda rivayet söz konusudur. Bu durum Ahmed b. Hanbel’in Zühd’deki bilgi kaynakları açısından önemlidir. Zira Basra, Bağdat, Kûfe ve Suriye bölgesi pek çok Hristiyan grupların bulunduğu bölgelerdir. Ne var ki onun biyografisine dair kaynaklarda bu meyanda somut bilgi bulunmamaktadır. Bütün bunlar onun eserlerinin karşılaştırmalı olarak ele alınması zaruretini ortaya koyar. Zira eserleri, Khalidi’nin de söylediği üzere, metin bakımından tahkike muhtaç yönlere sahiptir.

bc. “Ümmetimin arasında ashâbımın durumu yemekteki tuz gibidir...” rivayeti

Enes b. Mâlik’ten rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ümmetimin arasında ashâbımın durumu yemekteki tuz gibidir. Yemek ancak tuzla iyi olur.” Hasan (el-Basrî) ise şöyle demiştir: “Tuzumuz gitti; artık nasıl ıslah-iflah oluruz.” Süfyân b. Uyeyne’nin (ö. 198/814) İmrân el-Kûfi’den naklettiğine göre, Meryemoğlu İsâ havarîlere şöyle demiştir: “Bir şey öğrettiğiniz insanlardan, bana verdiğiniz ücrete benzer ücretler dışında bir şey almayınız. Ey dünyanın tuzları!

Kendinizi ifsad edecek işler yapmayın. Bir şeyin kokması-bozulması tuzla önlenir. Ancak tuz kokarsa, bunun çaresi yoktur. Cehâletin iki özelliğine sahip olduğunuzu bilin. Sebepsiz yere kahkaha atmak, uykusu olmasa da gereksiz yere sabahleyin uyumak.”

Bu rivayetin bazı ifadeleri İncil’de şöyle geçer: “Dünyanın tuzu sizsiniz. Fakat tuz kokmuşsa, o ne ile tuzlanır? Artık dışarı atılıp insanların ayakları altında ezilmekten başka bir işe yaramaz.” Markos İncili’nde ise şu ifadeler vardır: “Tuz iyidir. Fakat tuz, tuz olma özelliğini kaybederse, ne ile ona tat verirsiniz? Kendinizde tuz olsun ve birbirinizle selamet üzere olun.” Barnaba İncili’nde Hz. İsa, ibadetin öneminden bahsederken şu ifadeleri de kullanır: “...Çünkü ibadet, bedenin günahla bozulmasını önleyen tuzdur.” Bir başka pasajda ise, “Gerçek Ferisi, günahla insan bedenini kokutmayan/çürütmeyen tuzdur” der; sahte Ferisi’yi de o, ”tuzu kokutan” olarak niteler. Belki de “ışık” ile birlikte “tuz-tuzun kokması” metaforu Matta İncili’nde yer alan Dağdaki Vaaz’ın en çarpıcı metaforlardan biridir.

Öte yandan bu tür metaforlar Geç Antik Dönem’deki bütün din ve kültürlerde, özellikle de Zerdüştlük’te, son derece önemli metaforlardır. Tuz ve ışığın insan yaşamındaki yeri bir yana, burada her şeyden önce içinde yaşanan topluma yönelik bir sorumluluk duygusu ile ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre Hz. İsa içinde yaşadıkları Yahudi –özellikle de Ferisiler’in- softalığına karşı önemli bir muhalefet ortaya koymuştur. Tuz, eski çağlardan bu yana insanoğlunun en temel hayatî ihtiyaçlarından biri olmuştur. Tuz, içinde yer aldığı ortamdan farklılığı, koruyucu ve bozulmaya karşı muhafaza özelliği ve tat verici olması gibi, temel olarak üç niteliğiyle bilinir. Rivayet, I. Goldziher’e göre, Matta İncil’i’nden aktarılan pasajdan alınarak hadisleştirilmiştir. H. Kırbasoğlu da bu yönde görüş bildirmiştir. Halk dilinde meşhur hadisleri derleyen eserlerde de yer alan bu rivayetin senedi genelde zayıf addedilmiştir. Rivayet, muhtelif lafızlarla, ancak tamamında ”tuzun bozulması” metaforu ile Hz. Peygamber’e izafe edilmiş, zühhd

hadisleri ile ilgili kitaplarda Hz. İsa'dan nakledilmiş ve ayrıca İnciller'de yer almıştır. Ayrıca İnciller'de Hz. İsa'nın havarîlerini "dünyanın ışığı sizsiniz", başka bazı pasajlarda ise "ben dünyanın ışığıyım" dediği de görülür. Dolayısıyla İnciller'de havarîler, hayat için olmazsa olmaz olan "tuz" ve "ışık" metaforu ile nitelenmiştir.

Diğer yandan gerçek bir vâizin veya din adamının anlattıkları karşılığında ücret almaması teâmülü aslında Sokrat'a kadar uzanır. Hemen bütün ilahî kaynaklı dinlerde bu durum belirgindir. Mesela Kur'an'da Şuarâ sûresinde "Buna karşılık ben sizden bir ücret istemiyorum" ifadesi beş kere tekrarlanır. İslâm'da buna dair başka âyet ve hadislerde de uyarılar mevcuttur. Buna karşılık İncil'de yer alan "tuz-tuzun kokması" temsili oldukça belirgin-açıktır. Abdullah b. Mübârek ile Ahmed b. Hanbel'in Zühd'lerinde yer alan şu rivayetler de, İncillerdeki ifadeyi açıklayıcı mahiyette yan pasajlara sahiptir. Abdullah b. Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'in Zühd'lerinde şu söz yer almıştır: Hz. İsa havarîlerine şöyle demiştir: "Bir şey öğrettiğiniz insanlardan, bana verdiğiniz ücrete benzer ücretler dışında bir şey almayınız. Ey dünyanın tuzları! Kendinizi ifsad edecek işler yapmayın. Bir şeyin kokması-bozulması tuzla önlenir. Ancak tuz kokarsa bunun çaresi yoktur. Cehâletin iki özelliğine sahip olduğunuzu bilin. Sebepsiz yere kahkaha atmak, uykusunu aldığı halde sabahleyin uyumaya devam etmek." Bu rivayeti İbn Asâkir, Hz. İsa'ya uzanan bir senedle nakletmiştir.

Öte yandan aynı rivayet, İbn Abdilber'in Câmiu beyâni'l-'ilm adlı eserinde Hz. İsa'ya nispet edilmeksizin zikredilir. Yine Ahmed b. Hanbel'in Zühd'ünde Süfyân'dan (b. Uyeyne) nakledilen bir rivayette de benzer ifadeler küçük bazı farklılıklarla rivayet edilmiştir. Buna göre Meryemoğlu İsa'nın şöyle dediği aktarılmıştır: "Size hayret etmeniz için değil, amel etmeniz için öğretiyorum. Ey dünyanın tuzları! Fesada uğramayın. Bir şeyin kokması-bozulması tuzla önlenir. Ancak tuz kokarsa bunun çaresi yoktur. Bir şey öğrettiğiniz insanlardan, bana verdiğiniz ücrete benzer ücretler dışında bir şey almayınız."

Ayrıca Abdullah b. Mübârek’in eserinde İncillerde yer almayan ancak İncil tefsirlerinde ve Kilise Babalarının sözlerinde yer alan ”Cehâletin iki özelliğine sahip olduğunuzu bilin. Sebepsiz yere kahkaha atmak, uykusu olmasa da gereksiz yere sabahleyin uyumak” ifadeleri ilk bakışta önceki söz ile alakasız durmaktadır. Bu durumda İbnü’l-Mübârek’in üç ayrı pasajı bir arada zikrettiği görülmektedir. Rivayetin, yukarıdaki benzer rivayetlerde olduğu gibi, İbnü’l-Mübârek’e kadar olan kısmı aynı ravîlerden oluşmaktadır. İbnü’l-Mübârek’ten sonra ise Süfyân b. Uyeyne ve İmrân el-Kûfi yer almakta ve İmrân haberi “İsâ dedi ki” girişiyle aktarmaktadır. Bu ise sözün İmrân’a bizzat söylendiğini ima eder ki, bunun kronolojik olarak ve aklen mümkün olmadığı ortadadır. Bu durumda İmrân’ın bu sözü İncillerden okuduğu veya sözlü olarak kendisine aktarıldığı veyahut da yazılı başka bir kaynaktan aldığı ihtimallerini düşünmemiz gerekir. Buradan hareketle şunu söyleyebilmek mümkündür ki, İslâm kaynaklarında yer alan Hz. İsâ’ya izafe edilen sözlere ilaveler (idrac) yapılmış veya apokrif bazı kaynaklardan aktarılmış olabilir. Ancak apokriflerden olan Toma ve Hıristiyanlarca apokriflerden sayılmayıp Müslümanlarca derlendiği ileri sürülen Barnaba İncili’ndeki araştırmamızda bu sözün birebir benzerini tespit edememiş bulunuyoruz. Barnaba İncili’nden yukarıda aktardığımız ”Çünkü ibadet, bedenün günahla bozulmasını önleyen tuzdur” sözü, aslında ibadetin insanın fesadının-kokuşmasının önüne geçecek, nefsi dizginleyip ruhu besleyecek ve böylece insanı yüceltecek yegâne amel olduğunu vurgulayan bir ifadedir. Bir başka önemli ihtimal de bu sözlerin sözlü aktarılmış olmasıdır ki, bu aktarım esnasında bazı ilaveler, çıkarımlar ve yorumlar da sözün kendisi olarak nakledilmiştir.

Benzer bir rivayet Hasan el-Basrî tarafından mürsel olarak şu ifadelerle nakledilmiştir: ”İnsanlar arasında sizin durumunuz/konumunuz yemekteki tuz gibidir. Yemek ancak tuzla tatlanmaz mı?” Sonra da Hasan şöyle demiştir: ”Şayet bir topluluğun tuzu gitmişse durumları nasıl olur?” Bu rivayet ile bağlantılı olarak Hz. İsâ’dan ”ulemâ-i sû” ifadesiyle, onların topluma ve insanlara vereceği zarara vurgu yapan sözler de nakledilmiştir. Bu rivayet, Bikâî’nin Yahudi ve Hıristiyan

kutsal kitaplarından yaptığı nakilleri ile bilinen Nazmü'd-dürer adlı tefsirinde doğrudan Matta İncili'nden nakledilmiştir. Öte yandan doğrudan bağlantılı olmasa da, Süyûtî'nin naklettiği “eş-Şimâlû milhu'l-ard...=Kuzey (rüzgârı), yeryüzünün tuzudur; şayet o olmasaydı/esmeseydi yeryüzü kokardı/bozulurdu” mealinde, tıpkı tuz gibi rüzgârın da canlılar için hayatî önemine işaret eden rivayet de zikredilmelidir. Ayrıca Abdullah b. Abbâs'tan nakledilen bir rivayete Hz. Peygamber, Ensâr hakkında “Ey insanlar! İnsanlar çoğalacak Ensâr azalacak, öyle ki tıpkı yemekteki tuz gibi olacaktır” ifadelerini kullanmıştır.

Bu itibarla “tuz metaforu” İnciller ile benzerliği kurulan konumuzun esasını teşkil eden hadis dışında da hadislerde kullanılmıştır. Bu durum, hadisin-rivayetin İnciller ile irtibatı kurulsa bile -ki İncillerdeki vurgu çok daha belirgindir- benzer teşbih ve metaforların, aynı hikmet-nübüvvet pınarından beslenen son peygamber Hz. Peygamber tarafından da kullanılmış olduğunu söylememize imkân vermektedir. Ancak rivayetin İncillerden nakledilerek “islamileştirilmiş” olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

Sonuç

“Zühd Hadisleri-İncil (Kanonik-Apokrif) İlişkisi” başlıklı bu çalışmamızda netice olarak şu husuları zikretmek istiyoruz:

1. İslâm'ın Yahud-Hıristiyan kökeni teorisine dair tartışma, teori ve iddiaların bir uzantısı olarak Hıristiyan kültürünün spesifik anlamda hadislere etkisine dair somut tartışma ve iddialar, Kur'an'a yönelik olanlara nispetle yeni bir fenomendir. Bu anlamdaki en temel-somut ilk iddialar, Miguel Asín Palacios, I. Goldziher, A. Guillaume, R. Bell, A. Guillaume gibi klasik oryantalistik döneme ait oryantalistlerin yanı sıra, çok daha somut-spesifik argümanlarla günümüzde özellikle David Cook, Hâmeen-Anttila tarafından sürdürülmektedir. Bu vesile ile şunu da vurgulamalıyız ki, özellikle XIX. Yüzyılın sonları ve XX. Yüzyılın başlarında şarkiyatçılar arasında İslâm kaynaklarında yer alan Hz. İsa'ya ait

sözlerin bir araya getirilip değerlendirilmiştir. Burada da öncülüğü İspanyol oryantalist Miguel Asín’in Agrapha’sı alır. Ondan sonra bir önceki çalışmadaki sözlere bazı ilaveler yaparak ilgili sözleri derleyen pek çok çalışma yapılmıştır. Ne var ki bu literatür içerisinde yer alan sözlerin daha ziyade hadis kaynakları dışındaki tarih-kültür tarihi, tabakât, ahlâk-edeb kitaplarından derlenmiştir. Bununla beraber bu literatürdeki sözlerin bir kısmının hadis ve özellikle de zühd hadislerine dair literatürde yer aldığı söylenmelidir.

2. “Kudsî hadisler”, “fıten-melâhim”, “kısasü’l-enbiyâ”, “mucizeler” ve “mevzû hadisler” gibi alanlarda da bulunmakla beraber, bilhassa “zühd literatürü-zühd hadisleri” Hıristiyan kültürüne ait bilgi, nosyon ve rivayetlerin en belirgin olarak yer aldığı hadis edebiyatıdır. Kur’an’da ve hadislerde Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem ile alakalı neredeyse başka hiç bir peygamber için kullanılmayan vasıfların kullanılmış olmasının yanı sıra, Hz. İsa’nın ilk müslüman nesiller için zühd konusunda “rol-model bir zahid” olarak görülmesinin bunda başat etkisi olmuştur. Nitekim Gazzali’nin onu “kalplerin peygamberi” olarak nitelmiş olması bunu gösterir. Sahâbe ve tabiûndan bazı kimselerin “râhip” adıyla anılmaları, manastırlara yapılan yer yer ziyaretler bu ilginin sahâbe ve tabiûn dönemindeki tezâhürleridir. Bu meyanda Matta İncili’nde yer alan “Dağdaki Vaaz” ve “Meydan Vaazı” başta olmak üzere kanonik-apokrif İnciller’deki ascetik-zühd ile alakalı söz ve anekdotlar nakledilmiştir. Bu nakiller bazan “kâle İsa” girişiyle Hz. İsa’ya nispet edilirken bazan da “İncil’de yazıldığına göre” türü giriş cümleleriyle aktarılmıştır. Kaynağı Hz. İsa veya İnciller –ve daha öncesinde de bazan Mezmurlar ve Süleyman’ın deyişleri- olan bu tür sözlerin bazan doğrudan Hz. Peygamber’e nispet edildiği de olmuştur. Tabiatıyla çoğunlukla her peygambere verildiği Kur’an’da bildirilen ve özellikle de Hz. Dâvûd (Mezmurlar), Hz. Süleyman (Süleyman’ın Deyişleri) ve Hz. Lokmân’da (hikmetü Lokmân) belirgin olarak öne çıkan hikmetli ifadeler kabilinden olan bu sözlerin Hz. Peygamber’e de bir şekilde bildirilmiş olması olgusu da göz önüne tutulmalıdır.

3. Zühd hadislerine dair literatür içerisinde İnciller ve Hz. İsa'ya ait söz ve anekdotları en fazla ihtiva eden kaynaklar, Abdullah b. Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'in Zühd'leridir. Ancak zühd ile alakalı diğer eserlerde de yer yer bu tür sözler mevcuttur. Zühd literatürü dışında ise ilgili söz ve anekdotların en fazla yer aldığı eserler olarak İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'i, Hâkim'in Müstedrek'i, Beyhakî'nin Şuabü'l-İmân ve Sünen'i, Taberanî'nin Mu'cemleri, Ebû Nuaym'ın Hilye'si ve İbn Asâkir'in Tarihü Medîneti Dîmeşk'dir. Özellikle İbn Asâkir'in sözü edilen eserinde adeta bir "Müslüman İncil" diye nitelenebilecek oranda rivayet söz konusudur. Nitekim bu sözler Sîretü's-Seyyidi'l-Mesih adıyla müstakil olarak da neşredilmiştir. Mukayeseli özel bir tedkike tabi tutulması durumunda sarih-net ifadeler ortaya konulabilecek olmakla beraber, bu eserde yer alan söz ve anekdotların bir kısmı elde mevcut incillerde (kanonik-apokrif) yer alırken bir kısmının yer almadığını söylemek gerekir. Burada da kaynak olarak akla "kayıp inciller" ve "muvahhid geleneğe yaslanan elde mevcut olmayan apokrifler" gelmektedir. Öte yandan ilgili söz ve anekdotların neden daha ziyade zikri geçen eserlerde yer aldığı sorusuna müellifin eğilimleri-ilgi alanları, hocaları, yetiştiği çevre ve geçmiş din ve kültürlerden intikal eden bilgi ve rivayetleri değerlendirme tarzı öne çıkarılarak cevap verilebilecekse de, yine de bu alan özel tedkikleri beklemektedir.

4. Hıristiyan kültürü ile irtibatlı birtakım söz ve anekdotların Hz. Peygamber'e nispet edilmiş olduğu da görülür. Nitekim bazı rivayetlerin hem Hz. Peygamber'den hem de Yahudi-Hıristiyan kaynaklarından nakledildiğini veya oraya atfedildiğini görüyoruz. Burada şu sorular önemlidir: Bu durumda rivayetin peşin hükümlerle Hz. Peygamber'e ait olmadığını söylenebilir mi? Sözü Yahudi-Hıristiyan kültürüne nispet eden ravi veya musannifin kusuru nerededir? Buna göre hadisler, Kitâb-ı Mukaddes veya özeldede İnciller ile benzerlik arzetsen, hatta birebir uyuşsa bile bunların kesinkes oradan alınarak hadis kaynaklarına girdiği iddiasının tam olarak ispatı kolay değildir. Zira bu tür sözler –ki çoğu hikmet,

zühhd ve kıssa türüdür- Hz. Peygamber’e de ilham edilmiş olabilir. Evrensel mesajlar, yeni bir formda, yenilenerek farklı nübüvvet ağızlarından tekrarlanagelmektedir. Nitekim bazı sözlerin Hz. Lokmân ve diğer peygamberlerin zühhdle ilgili sözleri arasında da bulunup daha sonra Hz. Îsâ ve Hz. Peygamber’in hadislerinde de görülmesi bunu gösterse gerektir. Nitekim Kur’an’da pek çok âyette bütün peygamberler için olduğu gibi Hz. Peygamber için de kullanılan Allah’ın onlara Kitap ve Hikmet’i öğrettiği bildirilir. Bu âyetlerdeki “Kitap-kitap” a çok çeşitli anlamlar verilse de, bu anlamlardan biri vahiy, anlama, ilahî mesajdır. Bu da Hz. Peygamber’e geçmiş ilahî mesajların da bilgisinin verildiğini gösterir. Burada yine ilgili âyetlerde Kitap ile beraber kullanılan ve farklı anlamlar verilmiş olan “hikmet” kelimesi için de benzer bir yorum yapılabilir. Buna göre vahiyle doğrudan bağlantılı olarak (ilahî hikmet- ebedî hikmet) hikmet de peygamberlere öğretilmektedir.

5. Buradan hareketle çalışmamızda örnek olarak ele aldığımız “Ümmetimin arasında ashâbımın durumu yemekteki tuz gibidir; yemek ancak tuzla iyi olur” hadisi-rivayetinde olduğu gibi, kaynaklarında nakledilen İncillerdeki bazı sözlerin “islamîleştirilmiş” olabileceği olgusu göz önünde bulundurulmalıdır. Zira bu tür hadislerde-rivayetlerde İncillerdeki üslûp alabildiğine belirgindir. Ne var ki, hadisin-rivayetin İnciller ile irtibatı kurulsa bile -ki İncillerdeki vurgu çok daha belirgindir- benzer teşbih ve metaforların, aynı hikmet-nübüvvet pınarından beslenen son peygamber Hz. Peygamber tarafından da kullanılmış olduğunu söylememize mani bir durum yoktur.

Kaynakça

Abdullah b. Mübârek, el-Mervezî, Kitâbü'z-Zühd, thk. Habîbürrahman el-A'zamî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye yy, ty.

Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed, Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâ ammâ iştehera mine'l-ehâdis alâ elsinet'n-nâs, I-II, Beyrut 1405/1985.

Âcürri, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hüseyn, eş-Şerîa, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, Beyrut 1403/1983.

Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, I-VI, İstanbul 1982.

....., ez-Zühd, Beyrut 1983.

Ahmed Emin, el-Mehdî ve'l-mehdeviyye, Kahire 1951.

Atay, H., Kur'ân'a Göre Araştırmalar-I, Ankara, 1993.

....., Ehl-i Sünnet ve Şia, Ankara 1983.

Ateş, S., Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, I-XII, II, İstanbul, 1990.

....., Kur'ân-ı Kerîm'in Evrensel Mesajına Çağrı, İstanbul 1990.

Atyar, Hüsnî Yûsuf, el-Bidâyâtu'l-ûlâ li'l-isrâiliyyât fi'l-İslâm, Kahire 1412/1991.

Aydınlı, A., Doğu Devrinde Tasavvuf ve Hadis, İstanbul 1986.

Barnabas İncili, trc. A. Ünal, İstanbul ty.

Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, Fütûhu'l-büldân, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'-Ömer Enîs et-Tabbâ', Beyrut 1407/1987.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, Şuabü'l-îmân, thk. Muhammed es-Saîd Zeğlûl, I-IX, Beyrut 1410/1990.

Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddin, Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-ây ve's-suver, thk. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî, I-VIII, Beyrut 1415/1995.

Bonner, Michael, Ibn al-Mubarak's Kitâb al-Jihâd in Aristocratic Violence, Edinburg 2015.

....., The Emergence of the Thughûr: the Arab Byzantine Frontier in the Early Abbâsîd, -Doktora Tezi-, Princeton Üniversitesi 1987.

Bowman, Brad Blair, The Status of Christian Monasteries in the Early Islamic Period: An Examination of Early Muslim Attitudes toward Monastic

Communities and its Relevance to the Formative Period of Islam, -Doktora-, Chicago, Illionis 2014.

Cambell, E., A heaven of wine: Muslim-Christian encounters at monasteries in the early Islamic Middle East, -Doktora Tezi-, Washington 2009.

Cook, David, "The New Testament Citations in the Hadith Literature and the Question of Gospel Tranlations into Arabic", The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam içinde, Leiden 2006, 185-224.

....., "Christians And Christianity in Ḥadīth Works Before 900", Christian-Muslim Relations 600-900 içinde, David Thomas-Alex Mallett, Leiden: Brill 2009.

Çelebi, İlyas, İtikadî Açıdan Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler, İstanbul 1996.

....., "İsa: Kelam", DİA, XXVII, 473.

Dîneverî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervan, Kitâbü'l-mücâlese ve cevâhiru'l-ilm, thk. Adnân el-Kaysî, Mekke-Beyrut 1997.

Donner, Fred M., Muhammed and the Believers at the Origins of Islam, Cambridge 2010.

....., "From Believers to Muslims: Confessional Self-Identity in the Early Islamic Community," al-Abhath, 50-51 (2002-2003).

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillan el-İsbehanî, Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ, I-X, Kahire, 1407/1987.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsılî, el-Müsned, thk. Hüseyin Selîm el-Esed, I-XVI, Beyrut 1404/1984.

Ella Landau-Tasseran, "The Reconstruction of Lost Sources", al-Qantara 25, 2004, 45-91.

Fazlurrahman, İslâm, trc. Mehmet Dağ-Mehmet S. Aydın, İstanbul 1981.

Ghada, Osman, The Christians of Late Sixth and Early Seventh Century Mecca and Medina: An Investigation into the Arabic Sources, Harward Üniversitesi 2001.

Gilliot, Claudia, “Christians and Chritianity in Islamic exegesis”, Christian-Muslim relations. A Bibliographical History, ed. David Thomas-Barbara Roggema, Leiden 2009.

Goldziher, Ignaz, Muslim Studies, I-II, London 1967.

....., “Hadis Kültüründe Yer Alan İncil Parçaları”, trc. Sami Şahin, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, cilt: XII, sayı: 1, s. 485-491.

....., “Hadis’te Yeni-Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar”, trc. Ömer Özsoy, AÜİFD, XXXVI, s. 405-421.

Hakan Olgun, Tuz ve Işık. Hz. İsa’nın Dağ Vaazı, İstanbul 2015.

Hâkim, Ebû Abdillâh en-Nisâbûrî, el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, I-IV, Beyrut 1411/1990.

Hanefî, Hasan, Mine’l-akîde ile’s-sevra, I-V, IV, Kahire, 1409/1988.

Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I-XIV, Beyrut, ty.

Hertz, J., H., Sayings of the Fathers, Londra 1952.

Heysemî, Nuruddin Ali b. Ebû Bekr, Mecmau’z-zevâid ve menbeu’l-fevâid, I-X, Beyrut 1408/1988.

Hıdır, Özcan, Yahudi Kültürü ve Hadisler, 4. Baskı, İstanbul 2018.

....., Hristiyan Kültürü ve Hadisler, İstanbul 2017.

....., “Hades (Göynük) Muhaddisleri”, I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş, 2005, cilt: I, s. 19-24.

....., “Selefilîğin Hadis-Sünnet Anlayışı”, Kur’an ve Sünnet (ed. Bünyamin Erul) adıyla yayımlanacak edisyon (Kuramer) içinde yayımlanacak.

Hurvitz, Nimrod, “Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination”, Studia Islamica, 1997, 85/1, s. 41-65.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, Câmiu beyâni’l-ilm ve fadhîhî ve mâ yenbeğî fî rivâyetihî ve hamlihî, tlk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ, I-II, Beyrut 1418/1977.

İbn Abdî Rabbih, el-İkdü’l-ferîd, thk. Müfid Muhammed Kamiha, I-IX, Beyrut 1983.

İbn Asâkir, Tarihu Medîneti Dimeşk, Beyrut 1995-2000.

....., Sîretü's-Seyyidi'l-Mesîh, thk. Süleyman Ali Murad, Amman 1996.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî, el-Musanef, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, I-VII, Riyad 1409.

İbn Hacer, el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe, I-IV, Beyrut 1327.

....., Lisânü'l-mîzân, I-VII, Beyrut 1406/1986.

....., Ta'cîlü'l-menfaa bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa, thk. İkrâmullah İmâdü'l-hak, Haydarabad, 1324.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, Uyûnü'l-ahbâr, thk. Yûsuf et-Tavîl, Beyrut 1986.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ, I-IX, Beyrut 1388/1968.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn, Mecmû' fetâvâ, I-XXXVII, Riyad 1382.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman, Sıfatu's-safve, Beyrut 1992.

İslamoğlu, M., Kur'an'ı Anlama Yöntemi, İstanbul 2014.

Jacoby, A., “Agrapha”, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche, 1912, 13/2, 161-164.

Jamal Malik, “Islam and the Sermon on the Mount”, Islam and Christian-Muslim Relations, 24/1, 2013, s. 43-56.

Kâtip Çelebi, Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn, tsh. ve nşr. Muallim Rifat-Şerafettin Yaltkaya, I-II, İstanbul 1360/1941.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, er-Risâletü'l-müstatrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe, İstanbul 1986.

Khalidi, T., Müslüman Hz. İsa. İslam Yazınında Vecizeler ve Kıssalar, trc. Sevda Ayar, İstanbul 2003

Kırbaçoğlu, Hayri, İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi, Ankara 1999.

....., Alternatif Hadis Metodolojisi, Ankara 2004.

....., “Hz. İsa'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi”,

Kinberg, Leah. “What is Meant by Zuhd ?”, Studia Islamica 61, 1985, 27-44.

Kister, M., J., "Haddisû an Bani Israila wa lâ Haraja. A Study of an early tradition", *Israel Oriental Studies*, II, 1972, 215-39.

Knysh, A., *Islamic Mysticism: A Short History*, Leiden: Brill, 2000.

Koçak, Zeynep Canan, "Kudsî Hadis" Olarak Bilinen Hadislerin Kutsal Metinler (Tevrat-İncil) ile İlişkisi, Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2010.

Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-124.

Lawrence I. Conrad, "Recovering Lost Texts: Some Methodological Issues", *Journal of the American Oriental Society* 113 (1993), 258-63.

Livne-Kafri, "Early Muslim Ascetics and the World of Christian Monasticism", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 20, 1996.

Makdisi, G., "The Sunni Revival", *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D. S., Oxford: Cassirer 1973, 155-68.

Ma'mer b. Râşid, *Kitâbü'l-Câmi'*, -Abdürrezzâk'ın el-Musannef'inin X. cildinin 379. Sahifesinden XI. cildin sonuna kadar-

Massignon, Louis, *Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*, İngilizce'ye çeviren: Benjamin Clark, Notre Dame, 1997.

Melchert, Christopher, "Ahmad Ibn Hanbal's Book of Renunciation", *Der Islam* Bd. 85, s. 345-359.

....., "Hadis Ravisi Olarak İlk Zâhidler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/19, 2007, s. 413-425.

....., "The Piety of the Hadith Folk" *International Journal of Middle East Studies*, 2002, 34/3, 425-439.

....., "The transition from asceticism to mysticism at the middle of the ninth century C.E."

....., "The Hanabila and Early Sufis", *Arabica*, Ocak 2001, 48/3, 352-367.

....., "Basran Origins of Classical Sufism", *Der Islam* Bd. 1005, 82, s. 221-240.

....., "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.", *Studia Islamica* 83, 1996, 51-70.

Mourad, Suleiman, *Early Islam between Myth and History: al-Hasan al-Basrî (d. 110/728) and the Formation of his Legacy in Classical Islamic Scholarship*, Leiden, 2006.

Münâvî, Muhammed Abdürraûf, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, tsh. Ahmed Abdüsselâm, I-VI, Beyrut 1415/1994.

Nasr, S. H., *Ideals and Realiti es of Islam*, ABC International Group, 2000.

Özaşar, Mehmet Emin, “ez-Zühhd ve'r-Rekâik”, *DİA*, 44, 537-38

Özemre, Ahmet Yüksel, *Toma'ya Göre İncil Ya da Hz. İsa'nın 114 Hadisi*, İstanbul 2002.

Pick, B., “The Agrapha”, *The Open Court, a Quarterly Magazine*, Eylül 1897; 11
Premare, A. Louis de, “Comme il est Ecrit L'Histoire d'un Texte”, *SI*, LXX, 1989, s. 27-56.

Robson, J., “The Material of Tradition II”, *MW*, XLI/4, 1951, s. 257-70.

Sâdır, Yûhannâ, *Ruhbânu Arab fî ba'di mutasavvifeti'l-müslimîn*, Beyrut 2005.

Salem, Feryal E., ‘Abd Allah b. al-Mubarak Between Hadith, Jihad, en Zuhd: An Expression of Early Sunni Identity in the Formative Periode, -Doktora Tezi, Chicago 2013.

Sezgin, Fuad, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, trc. M. Fehmî Hicâzî, nşr. İdâretü's-sekâfe ve'n-nşr bi Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye 1403/1983.

Shahid, I., *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Washington 1989.

Sizgorich, Thomas, *Monks, Martyrs and Mujahidun: Militant Piety in Late Antiquity and Early Islam*, California 2005.

....., *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam*, University of Pennsylvania Press, 2009.

Sperl, Stephan, “Man's ‘Hollow Core’: ethics and aesthetics in Hadith literature and classical Arabic adab”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 2007, 70/3, s. 459-486.

Süyûtî, Celâlüddîn, *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XVII, Riyad 2003.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, el-Mu'cemü'l-kebîr, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Silefî, I-XXV, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Kahire ty.

Tatians Diatessaron, Heidelberg 1926.

Tor Andræ, "Zuhd und Mönchtum," Le Monde Oriental, XV, Uppsala 1931, 296-327.

Uludağ, S., "Ruhbanlık ve Tasavvuf", Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara 2004, s. 9-23.

Uysal, Muhittin, Tasavvuf Kültüründe Hadis, Konya 2001.

Vaught, Carl, G., The Sermon on the Mount: A Theological Investigation, Waco 2001.

Wisner, Don, The Islamic Jesus: An Annotated Bibliography of Sources in English and French, Routledge 1977.

Yakût el-Hamevî, Abdullah, Mu'cemü'l-büldân, I-V, Beyrut ty.

Yıldırım, Ahmet, Din, Dünyevîleşme ve Zühd, Ankara 2005. Yıldırım, Enbiya, Hadiste Metin Tenkidi, Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar, İstanbul 2009.

....., "Kudsi Hadisler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", CÜİFD, XIII/2-2009, s. 39-47.

Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülazîz", DİA, XXXIV.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, Tezkiretü'l-huffâz, I-IV, Beyrut, ty.

....., Siyerü a'lâmi'n-nübelâ, thk. Şuayb el-Arnaût ve dğr., I-XXIII, Beyrut 1406/1986.